

[В]ИДАННЄ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

МИРОН КОРДУБА

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНА УКРАЇНА

ВІДЕНЬ, 1917.

[НАК]ЛАДОМ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.
З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні.

ВИДАННЄ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

МИРОН КОРДУБА

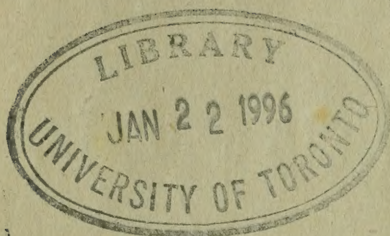
ПІВНІЧНО-ЗАХІДНА УКРАЇНА

ВІДЕНЬ, 1917.

НАКЛАДОМ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні.

LIBRARY
JAN 2 2 1996
UNIVERSITY OF TORONTO

I. Ґеоґрафічний огляд. *)

Хоч Україна з ґеоґрафічного боку безперечно належить до східної Европи, то — як виказав Рудницький — займає у східній Европі самостійне становище, творить окрему ґеоґрафічну провінцію. Українська ґеоґрафічна провінція відріжняєть ся різко від инших східно-европейських: великоруської, північно-російської, уральської, балтійської і білоруської нетільки з огляду на вигляд і будову поверхні, але й мала зовсім відмінну ґеольоґічну минувшину. З другого боку вона не представляє собою зовсїм одноманїтної области; навпаки, між поодинокими частинами України замітні чималі ріжниці, котрі оживляють ґеоґрафічний образ цїлости й додають йому ріжноманїтности. Найбільше кидаєть ся у вічі противенство між південно-східною і північно-західною полосою, з котрих кожда дїлить ся знову на поодинокі тектонїчно-морфольоґічні одиниці, більше або менше споріднені між собою. Північно-західна Україна, до котрої зачисляємо ґубернії холмську й волинську, потім південну частину городненської і південно-західну частину минської, обіймає чотири таких тектонїчно-морфольоґічних одиниць або областей: Розточе, Волинську плиту, Підляше й Полїсє. Теперішнї полїтичні й адміністративні границї проведені тут зовсїм довільно, без огляду на природні й історичні, і їхня слаба сторона дуже ярко виявила ся в теперішнїй війнї.

А. Р о з т о ч е, зване також Л ь в і в с ь к о - л ю б л и н с ь к и м х р е б т о м, простираєть ся як сильно пошарпана вузька плита між долинами Сяну—Висли (на заходї) й Буга (на сходї). На захід спадає стрімкійше, на схід розлазить ся лагідними рівнобіжними горбами, між котрими лежать широкі

*) Лїтература: С т. Р у д н и ц ь к и й, Ґеоґрафія України; також у німецькій перерібцї п. з. Ukraina, Land und Volk. P e n c k, Die Ukraina. St. R u d n y t z k y j, Zur polit. Geographie der Ukraine.

1*

багнисті долини лївобережних допливів Буга. Починаєть ся коло Львова висотами до 400 м., потім обнижуєть ся до 300—340 м., зискуючи у північно-західнім напрямі на ширинї, й вкінцї переходить у Люблинську плиту. У волинську ґубернїю входить Розточе цїлим хребтом між Томашовом і Білгораєм, а потім, перейшовши в люблинську, висилає в Холмщину свої північно-східні галузи, низькі, ледви помітні горбовини, котрі все більше сплощують ся і гублять ся в Підляській низинї. В південній части, коло Томашова й Грубешова, вони покриті льосом і через те плодовиті, але вже в лїнїї Замостя починають ся більші простори піску. Плодовиті поля на південнім сході та піскові видми на південнім заході й півночі міняють ся з листясто-сосновими лїсами, з підмоклими лугами й торфовищами вздовж потоків і Буга.

Б. Широка, болотниста долина Буга відмежовує Розточе від В о л и н с ь к о ї   п л и т и. Волинська плита простираєть ся на сході аж по Тетерев, на півднї по стрімкий спад значно вищої від неї Подільської плити й переходить на півночі без замітної границї в Полїсє. Вона, подібно, як Розточе, обнижуєть ся з півдня на північ, через що й її ріки пливуть у північнім напрямі. Та коли ріки Розточа, через Буг, належать до басейну Висли, тому й Балтійського моря, волинські ріки збирає Припять і веде Днїпром у Чорне море. Европейський вододїл, котрий туди переходить, незазначений нїяким помітним для ока піднесеннєм. Краєвид Волинської плити доволї одноманїтний: плоска горбовина, коло 250 м. висоти, поперерізувана широкими, забагненими долинами рік. Тільки в південній части, на пограничу Поділя, терен стає більше хвилястий. Найінтереснїйша частина Волинї — се, так сказати-б, хребет цїлої плити, полоса між Стиром і Гориню. Тут плита підіймаєть ся найвище; в південній части, коло Кремянця, горби доходять до висоти понад 400 м. і, спадаючи стрімкими збочами у вузькі яруги, викликують вражіннє живописної підгірської країни. Ще в околицї Дубна зустрічаємо горби до 340 м. високі і щойно на північ від Рівного та Луцька горбовина зовсїм обнижуєть ся і прибирає загальний характер плити. Сей хребет дїлить Волинську плиту на дві части: західну, низинну, й східну, також плоску, мало розчленовану, котра звільна обнижуєть ся на схід. Обидві части мають відмінну ґеольоґічну будову. Західна має підложе з крейдяних мерґлїв, місцями наслоєне вапняком, глинами й пісковиком, східна належить до прастарого українського гнїзда, ґранїтно-ґнайсове підложе котрого покрите старотретичними осадами. Горбовина між Стиром і Гориню грала в минувшинї

Волинї видну ролю яко межа між дулїбською та деревлянською кольонїзацією, потім, кількома наворотами за князївської доби, між Київською і Волинською землею, вкінцї, при другім подїлї Польщі, яко границя між Росією і Польщею; а й у теперішнїй війнї від вересня 1915 р. по червень 1916 р. йшла нею бойова лїнія. На Волинській плитї ґрунт нескрізь однаковий. В південній части творить льос верхню покриву, подекуди, особливо в староконстантинівськім повітї, зустрічаємо полоси чорнозему. Через се південна Волинь дуже плодовита. Чим дальше на північ, тим ґрунт піснїйший; попадаєть ся глинка й суглинка, ромуш, а в північній, особливо-ж північно-західній части піски та багна. Загальний вид парковий: поля міняють ся з лїсами, широкими долинами лїниво пливучих рік тягнуть ся підмоклі сїножати й пасовища.

В. На північ від Холму, в околицях річки Володави, лївої притоки Буга, зникають останнї слїди горбів Розточа й простираєть ся безмежна рівнина. Се Підляше. Крім північної частини Холмщини Підляше обіймає південну частину городненської ґубернїї. Північна границя Підляша, рубець Білоруської плити коло Більська, творить заразом етноґрафічну границю між українським і білоруським населеннєм. Краєвид тут дуже одноманїтний. Тільки лїси, здебільша соснові, між ними славний Біловезький пралїс, дещо оживляють виднокруг. Земля глиняста й піскова, мало урожайна великі простори покриті підмоклими пасовищами й торфовищами. Ріки Буг і його правобічні та лївобічні допливи пливуть лїниво, дїлять ся на рамена та своїми частими розливами забагнюють околицю. В південній части Підляша попадають доволї часто озера, котрі завдячують свій початок моренам ледяної доби.

Г. Підляше на сходї непомітно переходить у Полїсє. Низький, ледви 170 м. над рівень моря піднесений, плоский і для ока зовсїм непомітний вододїл між Бугом і Днїпром (Припятю) творить між обома границю. Полїсє обіймає південно-східну частину городненської, південну минської й північну волинської ґубернїї. Се найсумнїйша, найнепривітнїйша й найбіднїйша частина цїлої української територїї. Замкнене від півночі Білоруською, від полудня Волинською плитою, творить Полїсє багнисту кітловину, найбільшу багновину в Европі, що своїм простором 70.000 км² майже дорівнює Галичинї. Колись, у давнину, Полїсє було одним величезним озером, що донинї зоставило за собою в заглибинах менші й більші озерця, а ще й тепер рік-річно в часї снїгових розтопів або по довшій слотї розливають ся води Припяти та її притоків і перемінюють цїлі

простори у безкрає озеро. Тодї рух на лихих, вимощених тарасюками дорогах перериваєть ся зовсїм і села, положені на піскових горбах, що мов острови сторчать із води, зносять ся зі собою тільки човнами. Лїниво котить Припять свої филї зі заходу на схід, дїлить ся на рамена та враз зі своїми притоками творить цїлий лябіринт водних рукавів і розток, котрі до того по кожній повени міняють свої русла. Управа землї можлива тільки на плоских горбах, що ледви на 10—20 м. підіймають ся понад околицю й ізза піскового ґрунту мало урожайні. В західній і північній части Полїся переважають багнисті соснові лїси, у східній та південній простираєть ся т. зв. гала, болотнисті пасовища, денеде покриті верболозами. Биті шляхи й залїзницї минають полїські багна й тому комунїкаційні відносини тут дуже невідрадні. Щойно в останнїх часах російське правительство провело, зі стратеґічних оглядів, через саму середину болот залїзницю з Гомеля до Пинська, а потім і поперечну лїнїю, котра вяже волинські твердинї з Вільною. Але се не зменшує межевої ролї Полїся; воно різко відділює Білу Русь від Волинї та творить заразом західну запору для Великоросів.

З отсього короткого огляду бачимо, що ґеоґрафічні области північно-західної України не виказують між собою різких ріжниць. Будова й краєвид Розточа так само мало виріжняють ся від Волинської плити, як Підляше від Полїся. Як Розточе незамітно переходить у Підляше, так і між Волинською плитою та Полїсєм нема властиво означеної границї, бо долинами Стохода, Стира, Горинї та Случи Полїсє врізуєть ся глибоко у Волинь. Се дає нам повне право уважати всї чотири тут обговорені ґеоґрафічні области: Розточе, Волинь, Підляше й Полїсє за спільну, окрему, під багатьома оглядами суцїльну північно-західну українську ґеоґрафічну ґрупу.

Коли потому шукати за дальшими областями, до котрих тота північно-західна українська ґеоґрафічна ґрупа природними умовами найбільше підходить, з котрими можна-б її потім звязати у нову, вищу ґеоґрафічну цїлість, приходить ся перш усього звернути увагу на Галичину. Правда, ріжниця між краєвидом Розточа й напр. Поділя велика, а й до Волинської плити спадає Подільська доволї маркантною лїнїєю. Але для проведення полїтичної границї сей рубець так само непригожий, як напр. спад австрійської ґранїтної плити до долини ріки Морави (т. зв. гори Мангардта). Він сильно пошарпаний, порізаний долинами, зверненими на північ, і має багато переходів, котрими можна вигідно перейти з півночи на південь. Загалом

усї західно-українські области від Полїся по Карпати ґеоґрафічно звязані між собою куди більше нїж напр. з Білоруською або Середньо-російською плитою. Проф. Пенк уважає їх як ряд плоских, рівнобіжних филь, що обхоплюють Карпати від північного сходу й гублять ся аж у Полїській і Середньо-дніпрянській рівнинї. Ті филї зазначені полосами горбовин, котрі йдуть здебільша в південно-східнім напрямі, віддїлені від себе ріками, але переходять одна в другу без різких противенств і границь. Цїла тота область належала колись до лїсової полоси, що від Полїся і Підляша простирала ся через Волинь і західний рубець Поділя (так зване Опілє) аж до Карпат, де сходила ся з карпатськими лїсами, й тільки на східнім галицькім Поділю звільна переходила в т. зв. парковий краєвид. Через те східна Галичина й північно-західна Україна стоять між собою в ґеоґрафічній звязи й творять разом деяку цїлість, одиницю вищого роду на території загально-української ґеоґрафічної провінції.

2. Історична минувшина. *)

Як з огляду на морфольоґічно-тектонїчну будову та зверхнїй вигляд північно-західна Україна становить деяку цїлість, так само і в історичній минувшинї вона займала окреме становище серед українських земель. Почнїм від Несторового огляду племен, з котрих потому зложила ся Київська держава. На Полїсю, по обох боках Припяти, бачимо Дреговичів (від дрегва-багно, болото). Етноґрафічна приналежність сього племени неясна. З огляду на те, що нинї Полїсє тільки західною частю (Пинщиною) цїле належить до українських земель, а на схід від Пинська етноґрафічна границя від Білорусів іде менш-більш по ріцї Припяти, учені ріжно рішають справу. Одні уважають давнїх Дреговичів Білорусами й бачуть у теперішнїм станї пізнїйшу українїзацію частини Полїся, инші навпаки. По обох боках горішнього й середнього Буга сидїли Дулїби, про котрих згадує народнїй переказ ще з часів, коли над ними знущали ся Авари, отже з VI-го столїття. Вони заселювали теперішню Холмщину, північно-східну Галичину (басейн горішнього Буга) й західну частину Волинї. Східна границя їхньої кольонїзації близше неозначена, але ріжні дані вказують на те, що

*) Лїтература: Грушевський, Історія України-Руси, т. I—VII. Pelesz, Geschichte der Union, т. I—II. С. М. Каретниковъ, Холмская губернія. С. М. Каретниковъ, Волынская губернія. Д. Н. Чихачевъ, Къ образованію Холмской губерніи. Докладъ Государственной Думѣ. Россія, полное геогр. описаніе нашего отечества, подъ редакціей В. П. Семенова.

згаданий попереду хребет Волинської плити між Стиром і Гориню був границею між Дулїбами та їхнїми сусїдами на сходї, Деревлянами. Невиясненим зостаєть ся також питаннє, як далеко на північ сягали оселї Дулїбів; чи обхоплювали вони й Берестейщину та Підляше, чи між ними та Дреговичами було ще яке українське племя.

Інтересно, що вже в IX віцї, рівночасно з початком Київської держави, істнувала на Волинї держава, основою котрої була дулїбська територія, а осередком город Волинь, при устю Гучви до Буга. На се, крім арабського письменника Масуді, вказує й саме імя Волинян, котре як державне витиснуло стару назву Дулїбів (подібно, як назва Русь витиснула назву Полян) та назва Волинї для териториї, що й досї при нїй зостала ся. По початковій лїтописи (Нестора) найстаршим центром Дулїбів, ще перед Волиню, було місто Бужськ над горішнїм Бугом в теперішнїй Галичинї. Опираючи ся на свідоцтві Масуді, котрий каже, що Волинянам підлягали ще инші славянські (українські) племена, можна припустити, що й велика частина східної Галичини належала до тої прастарої Волинської держави.

Загалом в тих найдавнїйших часах північне Подкарпатте стоїть у тїснїйшій звязи з волинськими землями, зостаючи в залежности від них. Між містами старинної Волинї згадуєть ся також Червень, що лежав на лївім боцї Буга, в теперішнїй холмській ґубернії. І коли в X віцї в лїтописи зустрічаємо ся з територіяльною назвою „Червенські Городи“, де до тихже „Червенських Городів“ причислюєть ся й Перемишль, то маємо повне право висловити здогад, що в той час Забуже й Підкарпатська Україна, тобто теперішня Холмщина й східна Галичина, творили спільний полїтичний орґанїзм, осередком котрого був Червень.

В часї найбільшого розросту Київської держави, в другій половинї X віку, північно-західна Україна підпадає під зверхню власть київських князїв. Дреговицьке Полїсє вже коло 950 р. належить до Руси. Дулїби ще за князя Олега виступають учасниками в походї на Грецію, але як „толковики“, тобто як автономне племя. Завоював їх разом із „Червенськими Городами“ князь Володимир у своїм походї на захід в 981 р., а два роки пізнїйше похід на Ятвягів вказує, що границя Руси розширила ся на північнім заходї поза етноґрафічну українську територію. Та безпосередня злука тих земель з Київщиною недовго тривала. Володимир ще за свого життя посадив свого сина Бориса у Володимирі Волинськім і се місто відтепер на місце давнїх городів (Бужська, Волинї й Червня) стає новим

осередком. Коли потім Борис перейшов князювати у Ростов, у Володимирі осів його брат Всеволод. Таким чином Волинь, Забуже й Галичина становлять в той час окрему землю, окремий княжий наділ. Иншого Володимирового сина, Святослава, бачимо в Турові яко володаря дреговицьких земель. Лїтописні згадки про Турівське князївство вичисляють городи: Бересть, Дорогичин, Чорторийськ, Клечеськ, Случеськ і Городно (в теперішнїм пинськім повітї, між Стиром і Случею) як приналежні до сього князївства. Виходить, що крім Полїся Турівський надїл обхоплював ще й Підляше та північну смугу теперішньої волинської ґубернії.

Прилучуючи „Червенські Городи“ й північно-західну Україну до своєї держави, Володимир Волинський взяв під увагу окремішність тих земель при переводженню церковної орґанїзації. Із восьми епископських епархій, котрі заснував, дві припадають на західно-українські землї. Церковним осередком для Полїся і Підляша являєть ся епископство в Турові; володимирсько-волинська епархія обіймає крім Волинї також і цїлу територію „Червенських Городів“, тобто Холмщину й Галичину. Нетільки полїтичні, але й церковно-адмінїстративні звязи вязали в тих давнїх часах Галичину та Забуже (Холмщину) з Волиню в одну спільну цїлість.

Протягом XI віку північно-західна Україна переходить доволї бурливі часи. Експанзивна полїтика молодої польської держави за Болеслава Хороброго вперве простягає руку по ті землї і в 1018 р. Забуже враз з Галичиною переходять під пануваннє Польщі. Та вже 12 лїт пізнїйше відбирає їх київський князь Ярослав Мудрий. По короткім володїнню Ростислава Володимировича в Галичинї й Ігоря Ярославича на Волинї обидві ті землї приходять під безпосереднє панування київських князїв, а потім, в 1078 р., стають окремішнїм надїлом Ізяславового сина Ярополка. Ярополк придбав собі ще й Пинсько-Турівську область і таким чином цїла північно-західна Україна (Волинь, Холмщина, Полїсє й Підляше) враз з Галичиною утворили спільний державний орґанїзм. Правда, поки-що не на довго. Ярополкови приходило ся зводити боротьби з ріжними претендентами, його вбили в 1087 р., а держава розпала ся. Галичину забрали Ростиславичі, сини Ростислава Володимировича, Волинь Давид Ізяславич, Берестейщину, Полїсє і Погоринє знову прилучено до Київського надїлу. Отсе розмежуваннє, затверджене потім на зїздї в Любечи, устояло ся доволї довго. Туро-

во-Пинщина числить ся київською волостю аж до смерти Юрія Мономаховича (1157 р.), так само і Берестейщина. Погориnє щойно коло 1180 р. вертає назад до Волині і стає частиною Луцького князївства, а Галичина зостає в руках Ростиславичів аж по сам кінець XII століття. Інтересно, що згаданий нами хребет Волинської плити стає на довший час політичною границею між властивою, західною Волинею і Київщиною. Притім західна Волинь розпадаєть ся на два князївства: Володимирське, котре в середині XII віку відзискує Берестейщину (Підляше), й Луцьке. Галицька земля під Ростиславичами відокремлюєть ся від Волині також і під церковно-адміністративним оглядом: між р. 1141 та 1165 повстає окреме галицьке епископство, галицька епархія.

Смерть Володимира II, сина Ярослава Осьмомисла, в 1199 р., останнього потомка родини Ростиславичів, принесла нові великі політичні переміни в західно-українських землях. Споміж багатьох претендентів на галицький княжий стіл висуваєть ся на перший плян Роман Мстиславич, володимирсько-волинський князь, незвичайно талановита й енерґічна людина, одна з найбільше геройських постатей нашої князївської доби. Він і захоплює Галич в свої руки та знову звязує Галичину з Волиню. Своїми знаменитими походами на Київ, Половців, Литву та своєю вмілою політикою став зверхником цілої України на захід від Дніпра та зробив Галич загальноукраїнським політичним осередком. Правда, по його смерти його сини, Данило й Василько, мусїли довгою боротьбою наново здобувати пануваннє у Галичі, але се їм вкінці вдало ся. Міжтим в роках 1220—1225 вимирають володарі дрібних князївств на Волинї, останнього, Олександра Белзького, Данило проганяє та відзискує вкінці ще й Дорогичинську область. Таким чином зібрав Данило (його брат Василько грав при нїм політично підрядну ролю й фактично не мав свого окремого надїлу) у своїх руках цїлу Волинь, Підляше, Забуже й Галичину. Полїсє, що в 1157 р. відокремило ся від Київщини, дїлить ся під кінець XII віку на кілька дрібних князївств, при чім ролю головного престольного города не грає вже Турів, а дальше на захід положений Пинськ. Загрожені з одного боку київськими князями, а з другого Литвою, поліські (турово-пинські) князї входять у тїсний союз з волинськими, а потім, в XIII віцї, зовсїм підпадають під могутнїй політичний вплив Галицько-Володимирської держави та сходять на підручників Данила. Галицько-Володимирська держава Романовичів знов обєднює західно-українські землї

в одно полїтичне тїло, як се бувало в IX, X та деякий час і в XI віцї, тільки осередком того державного орґанїзму являєть ся вже не Володимир Волинський, анї яке инше волинське місто, як досї було, а Галич, потім Львів.

Великий напад Монголів у 1241 р. поруйнував державу Данила, але не знищив її самостійности. Все-ж-таки мав важні полїтичні наслїдки. Стративши Поднїпрянщину й велику частину Днїпрового Понизя і не маючи, з огляду на татарську перемогу, виглядів на займанщини на сході, Данило звертає головну увагу на північ. Він підіймає походи в литовські землї, заганяєть ся аж під Новогрудок, здобуває Городно на Німанї (1252 р.) і примушує литовського великого князя Мендовга віддати свою доньку за його сина Шварна та наділити Романа, иншого сина Данила, землями коло Новогрудка та Слонима. Потім по смерти Мендовга Шварно засїв — правда, тільки на короткий час — на литовськім великокняжім престолї. В звязи з тим новим напрямом експанзії прийшло ся Данилови пересунути й свою столицю, осередок держави, більше на північ. В тій думцї заснував Львів, надавши містови назву в честь свого найстаршого сина Льва, але потому звернув більшу увагу на Забуже. При устю ріки Угорки до Буга збудував Угровськ і, бажаючи його зробити своєю столицею, заснував тутже епископську катедру. Та незабаром змінив свій намір в користь сусїднього Холму, положеннє котрого було куди кориснїйше. В 50-х роках XIII століття з великою дбайливістю розширює і укріплює сю оселю, засновану ним ще десь коло 1237 р., призиває сюди купців і ремісників: Німців, Українців і Поляків, переносить сюди епископську катедру з Угровська. Холм стає улюбленим місцем побуту князя Данила, його справжньою столицею. Але з упадком північних плянів, північної полїтики він тратить своє значіннє і наслїдники Данила резидують здебільша у Львові.

Полїтичне обєднаннє північно-західної України з Галичиною тривало безперервно аж до вимертя Романовичів 1340 р. Короткий епізод окремого князювання Василькового сина Володимира та його наслїдника Мстислава Даниловича на Волинї (1270—1300) не може входити в рахубу, бо, не дивлячи ся на ті особисті дісгармонії, між ними й галицьким князем Львом істнувала тїсна полїтична звязь. Консолїдація всїх західно-українських земель виявила ся ще й на церковнім полї. З упадком Київа й переходом сього міста під татарську зверхність київський митрополит Кирило став залюбки перебувати в північно-

східних землях: Чернигові, Рязані й Володимирі над Клязмою. Його наслїдник, Максим, в 1299 р. переселив ся зовсїм на постійно у Володимир над Клязмою, тодїшнїй полїтичний осередок великоруських земель. Се викликало невдоволеннє в українських землях і спонукало галицького князя Льва добивати ся у царгородського патріярха заснування окремої митрополії для західної України. По довгих переговорах в 1303 р. грамотами цїсаря Андроніка та патріярха Атанасія засновано митрополію в Галичі. Тій митрополії підчинено епископські епархії: володимирсько-волинську, перемиську (засновану коло 1220 р.), холмську, луцьку й турівсько-пинську. Таким чином північно-західна Україна й Галичина були звязані нетільки полїтичним, але й церковно-адмінїстративним узлом.

Вимертє Романовичів принесло важні переміни. Першим безпосереднїм наслїдком сього було, що західна Україна стала предметом боротьби між двома найблизшими сусїдами, Литвою і Польщею. Галицькі бояри покликали на престіл литовського князя Любарта Ґедиминовича, але проти нього виступив польський король Казимир Великий і за підмогою угорського короля Людвика Великого намагав ся забрати собі спадщину по Романовичах. Підмогу Людвика приєднав собі Казимир умовою, що Галицьку землю задержить тільки як доживоттє, а по його смерти вона перейде до Угорщини. Перша частина війни покінчила ся перемирєм в 1352 р. на основі подїлу спадщини між обидві воюючі сторони: Казимир дістав Галичину, волинські землї враз з Белзчиною і Забужем (Холмщиною) зостали при Любартї. Підляше (дорогичинсько-берестейські волости) й Полїсє (Турово-Пинщина) ще передтим перейшли під пануваннє Литви. Але така розвязка не вдоволила анї Литви анї Польщі. Казимир намагав ся захопити ще й Волинь, Любарт відобрати Галичину. Почали ся нові напади й походи, котрі покінчили ся аж 1377 р. тим, що Забуже враз з Белзчиною відійшли до Галичини. Міжтим в 1370 р. умер Казимир Великий і Людвик став також і польським королем. Виконуючи умову, заключену з Казимиром, віддїлив Галичину від Польщі та зразу передав її яко угорське ленно в управу Володиславови, опольському князеви (1372—8), а потім зовсїм прилучив до Угорщини, насаджуючи там угорські залоги й урядників. Та не на довго. Користаючи зі замішань, що повстали на Угорщинї по смерти Людвика, польська королева Ядвига силою зайняла Галичину та прилучила її до Польщі 1387 р. Таким чином західна Україна утратила свою державну

самостійність і стала добичею заборчих сусїдів. Згадати треба, що протягом XIV віку крім Волинї, Підляша й Полїся і всї инші українські землї, Поділє, Поднїпровє і Чернигівщина, перейшли під пануваннє Литви.

Установлена в 1377 р. литовсько-польська границя розривала західну Україну на дві части: польську й литовську. Вона йшла лїнїєю річки Володави, західної притоки Буга, переходила на східний беріг Буга, йшла більш-менш по лїнїї теперішньої границї між городненською і волинською ґубернїєю і захоплювала дрібний кусень границї теперішньої минської ґубернїї. Далї завертала до долїшньої ріки Турії, йшла по Турії аж під Ковель, потім завертала назад до Буга, досягаючи його між Дубенкою і Городлом. Низше Сокаля знову лишала Буг і, йдучи вихилясами попри Броди, Залізцї під Збараж, відповідала менш-більш теперішнїй австрійсько-російський границї. Таким чином північна Холмщина (теперішнї повіти володавський, більський і константинівський) під назвою Берестейщини зостала ся при Литві, міжтим коли північна частина теперішнього ковельського й північно-західна частина володимирського повіту волинської ґубернїї перейшли під Польщу. Забужансько-волинські области злучила Польща з Галичиною в одну адмінїстративну цїлість під назвою Руського воєводства.

Зразу українські землї переходили під литовське пануваннє без нїякого супротивлення. В українських надїлах, по давнїх удїльних городах, осїдали литовські князьки, члени延 пануючої литовської великокняжої родини. Так Володимирсько-Луцька земля перейшла по смерти Любарта на його сина Хведора; Поділє було в руках иншого Хведора, останнього з Корятовичів; в Пинщинї князював Василь Михайлович, перший брат Ягайла; в Чорторийську Василь Константинович, Ягайлів братанич. Вони управляли землями подібно, як перед ними Рюриковичі, „не нарушуючи старини та не уводячи новизни“. Тому пануваннє дрібних литовських династів можна ще до деякої міри уважати продовженнєм самостійного українського державного життя. Щойно централїстична полїтика великого князя Витовда спровадила зміну. Витовд став обєднювати литовську державу, усуваючи з українських земель обласних князїв. Хведір Любартович мусїв в 1393 р. уступити з волинського стола; рік пізнїйше Витовд прогнав Хведора Корятовича з Поділя. Зостали ся тільки зовсїм дрібні князївства, як Пинське, Чорторийське, Більське, Острозьке — більше в характері великих земельних маєтностей нїж державних орґанїзмів. Останнїм проблиском автономно-дер-

жавного життя для західної України було князюваннє Свитригайла, найменшого брата Ягайла, котрий як відшкодуваннє за свої права на литовський великокняжий престіл дістав Волинь і Турово-Пинщину немов окремий княжий наділ. Тими землями володів Свитригайло від 1440 р. аж до своєї смерти 1452 р.

Вкупі з централїзацією став Витовд і його наслїдники на литовськім великокняжім столї заводити управу на польський лад, попираючи всюди католиків та усуваючи православних Українців. Сей новий полїтичний курс викликав серед українських вельможів невдоволеннє і спонукав їх до невдалих спроб визволення України при помочи московських князїв. Все-ж-таки положеннє українських земель під Литвою було кориснїйше нїж Галичини, Белзчини, Холмщини й західного Поділя (по річку Мурахву)*, котрі, віддані під безпосереднє польське пануваннє, терпіли безмилосердний релїґійний і національний гнет. Тому змагання польських королїв і польського правительства скувати литовські та польські землї в одно полїтичне тїло, в одну суцїльну державу, зустрічали ся з однодушним спротивом цїлого українського громадянства. Та сила й хитрість перемогли. Люблинська унїя 1659 р. була рішучим ударом перш усього для українського населення і проти нього головно була вимірена. Вона постановляла, що всї українські землї віддїлюють ся від литовської держави й переходять під безпосередню управу Польщі. Лїнїя Сокаль—Броди—Збараж—Хмельниця—Мурава стратила значіннє державної границї і спала до значіння тільки адмінїстративної межі, що віддїлювала Руське воєводство від Волинського й Браславського. Границя між Волинським і Київським воєводством ішла по Горини та Случи. Підляше у вузшім, адміністраційнім, значінню, себто Дорогичинську й Більську округи, прилучено також до Польщі як Підляське воєводство. Тільки т. зв. Берестейське воєводство (Берестейська округа й Пинщина) зостало ся й на дальше при Литві.

Зібравши майже всї українські землї в своїх руках, Польща стала вести свою екстермінаційну полїтику ще з більшою, нїж досї, безоглядністю. В Галичинї та злученій з нею Надбужанщинї латинїзація і польонїзація зробили вже значні поступи. Цїле колись таке могутнє галицьке боярство пропало протягом XIV й XV в.: частина пала жертвою конфіскат майна й зубо-

* Західне Поділє забрала Польща по смерти Витовда 1431 р. В 1434 р. перевела новий адмінїстративний поділ українських земель. Руське воєводство поділено на пять земель: Сяніцьку, Перемиську, Галицьку, Львівську й Холмську; західне Поділє творило окреме воєводство. Белзьку землю зорґанїзовано в 1461 р. як третє українське воєводство.

жіла, инші перейшли на католицьку віру та спольщили ся. Зістала ся тільки дрібна шляхта, а поруч з нею міщанство та сїра маса закріпощених, полїтично безправних мужиків. В ті часи почуттє національної окремішности й цїле українське національне життє проявляло ся в православній вірі та церкві — тому всї зусилля польського правительства були звернені на те, щоб сю церкву здавити. Від половини XV в. галицька митрополїя зоставала необсаджена, а управу православної церкви захопив львівський католицький архиепископ. Православне міщанство виключено від усякої участи в міській самоуправі, а православній шляхтї замкнено доступ до вищих державних урядів. Та саме отсї яркі насильства згуртували українське громадянство до самооборони. По більших західно-українських містах: Красноставі, Берестю, Замостю, Луцьку, Володимирі Волинськім, Кремянцї, Холмі, Білій і багато инших повстають церковні брацтва, що підіймають завзяту боротьбу за права православної церкви й української народности. Між тими брацтвами особливо визначила ся львівська Ставропіґія, котра стала осередком національного українського життя для цїлої західної України й находила підпору серед православних вельможів на Волинї (князїв Острозьких), поки ті самі не покатоличили ся і не спольщили ся. По люблинській унїї польське правительство придумало новий удар. Бачучи, що безпосереднє насаджуваннє католицизму стрічає серед ширших мас населення рішучий опір, задумало повести дїло через місток, котрий мав би улегчити перехід з православя до католицтва. Тим містком мала бути церковна унїя. Ріжними способами вдало ся приєднати для сеї думки частину української церковної єрархії і в жовтні 1596 р. на соборі в Берестю проголошено злуку української православної церкви з католицькою і підчинено її під власть римського папи. До унії, крім київського митрополита Рогози, пристали тільки епископи з північно-західної України: володимирський Потїй, луцький Терлецький, холмський Зборівський і турівсько-пинський Пелчицький. Обидва галицькі епископи, львівський* Балабан і перемиський Копистенський, зостали вірні православній церкві.

Берестейська унїя подала притоку до нових насильств над православним українським населеннєм. Українське громадянство не признало унії й епископи-унїяти опинили ся в ролї

* Галицьку митрополїю відновлено в 1539 р. як епископію і заразом епископи стали резидувати у Львові.

пастирів без овець. Почала ся нова, ще безмилосерднїйша боротьба, бо польський король і цїле польське правительство проголосили, що про справу віри мають рішати епископи, а низше духовенство та світські люде повинні на слїпо йти за ними. За тим пішло насильне навертаннє православних, усуваннє опірних священиків з приходів, відбираннє церков і церковних маєтків і передаваннє унїятським епископам та їхнїм поплечникам. Се все можна було перше всього й особливо сильно відчути на західній Українї, бо на східній власть польського правительства була слаба. Особливою ревністю в ширенню унії визначив ся Потїй. Він відобрав православним у Берестю братську школу й перемінив її на унїятську, у Вільнї захопив Троїцький монастир і заснував при нїм унїятську колеґію й унїятський монаший орден Василіян, у Володимирї Волинськім заснував унїятську школу при Успенськім соборі і т. ин. В оборонї православної церкви стали братства, міщане, низше духовенство, дрібна шляхта й козаки. Під охороною козаків єрусалимський патріярх Теофан відновив в 1620 р. українську православну єрархію, висвятив у Київі нового митрополита, Иова Борецького, й шість епископів: перемиського володимирсько-волинського, луцького, холмського, пинського й полоцького (того останнього для Білої Руси). Одначе щойно митрополитови Петрови Могилї вдало ся добити ся офіціяльного признання православної єрархії з боку польського короля та правительства. Договором з 30 жовтня 1632 р., заключеним в часї безкоролївля по смерти Жигмонта III з королевичом Володиславом, признано православним і унїятам по чотири епископства. За православними мали зостати ся епархії: луцька, львівська, перемиська й одна на Білій Руси; за унїятами: володимирсько-волинська, холмська, пинська й витебська (на Білій Руси). Притім забезпечено в договорі, що юрисдикція владиків має означити ся добровільною приналежністю; хто не схоче бути під унїятським владикою, піддаєть ся під власть найблизшого православного — й навпаки. Ся постанова мала забезпечувати іновірців в так поділених епархіях перед релїґійною пропаґандою. Але сеї постанови не додержали. Давні переслїдування нетільки не щезли, але стали ще дужші. Вони звернули ся в першій лїнії проти низшого православного духовенства й проти церковних братств, котрі завзято держали ся віри предків. Опірних духовних дальше усувано з приходств, братствам відбирано церкви й силою примушувано приймати унїю. Ігумен монастиря св. Симеона в Берестю, Атанас Филипович,

потерпів навіть мученичу смерть в обороні своєї церкви (1648 р.). З церковних брацтв найдовше ставили опір унії холмське, замостське, люблинське й більське — вони пристали до нової віри щойно в 90-их роках XVII ст. В той час унія вже закріпила ся у Володимирщині, Холмщині й Пинщині й се заохотило польське правительство до змагань, розширити її на дальші українські области. Знову переведено діло через вищу духовну єрархію. Намовами й обіцянками вдало ся в роках 1691—1711 приєднати ще трьох епископів, перемиського, львівського й луцького, до прийняття унії, а слідом за тим пішли в хід всї згадувані вже способи насильства проти низшого духовенства та світських. Таким чином протягом XVII й XVIII віку цїлу західну Україну переведено на унію. Собор уніятського духовенства в Замостю, котрий радив під проводом папського нунція Ґрімальді від 26 серпня до 17 вересня 1720 р., завершив орґанїзацію уніятської церкви в західно-українських землях. Дальше на схід поза Горинь і Смотрич, на Київщину й Браславщину, унія—крім спорадичних випадків—не поспіла поширити ся.

Але польське правительство не вдоволяло ся заведеннєм унії й її поширеннєм по західній Україні. Воно дивило ся на унію як на місток, що мав перевести православних до повного окатоличення, до повного злиття з римською церквою. Показало ся, що не справа віри, а справа народности була для Поляків рішаючим моментом. Уніятська церква прийняла всї доґми римської церкви й піддала ся під управу римських папів, отже в сути річи була католицькою. Але вона задержала східний обряд і церковно-славянську богослужебну мову й се робило її до деякого ступня також заборолом проти польонїзаційних змагань, піддержувало серед визнавців унії почуттє національної окремішности від римсько-католицьких Поляків з їхнїм латинсько-польським богослуженнєм. І от вийшла дивоглядна річ! Підпираючи й поширюючи унію в Київщинї та Браславщині, Поляки стали рівночасно переслїдувати її в західно-українських землях, стали всїма способами затягати уніятів до латинської церкви. В 1717 р. повстає відомий „Projekt na zniszczenie Rusi“, зладжений Поляком-єзуїтом і прийнятий польським правительством і духовенством яко програма дальшої полїтики. В тім проєктї поручає автор бороти ся з православною і уніятською церквою та з українським народом всїма можливими способами, „нищити грецький обряд погордою, переслїдуваннєм і иншими, скільки змога, реальними способа-

2

ми.“ В першім параґрафі „Проєкт“ поручає польському правительству жити в приязни з російськими царями, щоб відтягнути їх від вмішування в українські справи й таким чином мати зовсїм вільну руку для польонїзації України. Сеї ради польські верховодячі круги й політики придержували ся, як бачимо, аж до останнїх часів, до наших днїв. Друга точка домагаєть ся, щоб українській шляхтї, котра все ще держить ся грецького обряду, наносити наругу, обиди й матеріяльні шкоди і таким способом навіть найзавзятїйших примусити до переходу на латинство. Третя і четверта точка радить всїх заможнїйших українських міщан допровадити до повної маєткової руїни, не допускаючи поправи їхнього положення, хибань на випадок зміни обряду. Инші точки займають ся ріжними способами проти „попів“ як найбільшої перешкоди дли ширення латинства. Щоб підкопати їхню повагу, „Проєкт“ радить всї кари, які на них спадуть, виконувати публично. За дальший успішний спосіб уважає „Проєкт“ виключеннє українського духовенства від усякої спромоги освіти, щоб таким чином тим лекше подати його в погорду освічених людей. Накінець замічує, що між мужиками грамотні люде бувають найбільше неподатливі; тому радить скасувати всї церковні школи й заборонити українським мужицьким дїтям побирати яку будь науку. Таким чином український мужик буде доведений до стану „бидла“. Польське правительство, шляхта й духовенство виконували ради „Проєкту“ з таким завзяттєм і такою ревністю, що в розмірно короткім часї майже цїла українська шляхта, майже вся інтелїґенція західної України прийняла латинський обряд і тим самим спольщила ся. Даремно унїятські епископи засилали скарги й нарікання до польських королїв і до римських папів, даремно римські папи пригадували польському духовенству давнї постанови, котрі заборонювали під клятвою перехід з грецького обряду на латинський. Вкінцї 6 серпня 1761 р. зібрали ся українські епископи: Володкович з Володимира, Рудницький з Луцька, Шумлянський з Перемишля, Шептицький зі Львова, Рило з Холму, Млодовський з Турова й Смоґоржевський з Полоцька — на нараду в Новогрудку, де ухвалили дорогою добровільної складки зібрати для польського короля Августа III „дарунок“. Складка принесла суму 127.404 золотих, а її цїлю було приєднати прихильність короля для Українцїв. Та й се не помогло, тим більше, що Август III два роки пісця сього вмер, а його наслїдник Станислав Август Понятовский так ревно придержував ся першої точки „Про-

єкту“, що волїв іти на уступки православним, котрими опікувала ся цариця Катерина II, нїж унїятам.

Три подїли Польщі 1772—1795 р. основно змінили полїтичні відносини в західній Українї. При першім подїлї 1772 р. Австрія забрала цїле Руське воєводство, майже цїле Белзьке й частину Подільського та Волинського воєводства. За правний титул до сього забору служила обставина, що ті землї — се давнє Галицько-волинське князївство, котре короткий час, за молодих лїт Данила, було підвласне угорським королям. Тому забраннє тих земель названо „ревіндикацією“, відзисканнєм, відобраннєм від Польщі. Границя австрійської займанщини в 1772 р. на північно-західній Українї йшла дальше на північ нїж пізнїйша австрійсько-російська державна границя: вона обхоплювала південну частину Холмщини так, що міста Замостє, Грубешів, Білгорай, Томашів, Грабовець і Городно належали до Австрії. При Польщі зостала ся тільки північна частина Холмщини з головним містом Холмом. При другім розборі Польщі 1793 р., в котрім Австрія не брала участи, українські землї припали Росії. Росія забрала тодї цїле Київське й Брацлавське воєводство, східну частину Подільського по Збруч, себто по границю австрійської займанщини, кусок Волинї і східну частину Полїся по лїнію Пинська. Накінець при третїм розборі 1795 р. Австрія забрала останок Холмщини або т. зв. південне Підляше (на лївім березї Буга), Пруси північне Підляше (на правім березї Буга), Росія Волинь і решту Полїся. Буг на просторі від Сокаля аж низше Берестя стає тепер полїтичною границею між Австрією та Росією. Одначе не на довго. Бурлива доба Наполеоньских воєн спричинила й на північно-західній Українї територіяльні переміни. В Тильзитськім мирі 1807 р. Прусія стратила свої придбання при другім і третїм розборі Польщі в користь новоутвореного Варшавського князївства, причім Підляше (північне, досї пруське) відійшло до Росії. В 1809 р., по невдатній війнї з Наполеоном, Австрія мусїла відступити цїлу Холмщину Варшавському князївству. Віденський конґрес 1815 р. признав Варшавське князївство за автономну польську державу, злучену з Росією персональною унією. Таким чином Холмщина, одинока з українських земель, опинила ся знову під Польщею. Повстання з 1831 р. і 1863 р. дали Росії притоку до скасування автономії Польщі, а законом з 6 липня 1912 р. видїлено адмінїстративно українські области люблинської й сїдлецької ґубернії зі складу земель Польського Королївства, утворено з них окрему холмську ґубернію і прилучено до властивої Росії. З инших адмінїстративних перемін варто згадати,

2*

що з прилучених в 1793. р. до Росії східних частин Подільського й Волинського воєводства зорґанїзовано ізяславську ґубернїю. Коли в 1795 р. Росія дістала решту Волинї, ізяславську ґубернїю подїлено на дві: на волинську й на подільську. Столицею волинської ґубернії назначено зразу старинний Звягель, перехрещений на Новгород Волинський, але вже в 1797 р. перенесено її до Житомира. Берестейщина увійшла зразу в склад слонимської ґубернії, котру в 1797 р. злучено з віленською у литовську, а пять лїт пізнійше, в 1801 р., знову відокремлено як городненську ґубернїю. Північне Підляше, котре в 1808 р. перейшло від Прусії до Росії, зорґанїзовано в окрему Білостоцьку область і подїлено на чотири повіти: білостоцький, більський, сокольський і дорогичинський. Щойно в 1842 р. скасовано сю область як окреме адмінїстраційне тїло й прилучено її до городненської ґубернії.

Подїли Польщі й полїтичні переміни потягнули за собою також зміну віроісповідних відносин у західній Україні. В областях, котрі опинили ся під пануваннєм Росії, почало ся насильне навертаннє унїятів на православє. Російський уряд послугував ся притім тими самими методами, яких свого часу вживало польське правительство, тільки, розуміеть ся, в противнім напрямі. Вже в 1795-ім р. цариця Катерина II видала кілька указів, котрими взивала всїх тих, предки котрих прийняли унїю після 1595 р., до повороту до православної церкви. Рівночасно скасувала всї унїятські епископства, а епископам лишила до вибору пересилити ся у центральні російські ґубернії або вимандрувати за границю. Натомісць велїла зорґанїзувати чотири православні епархії. При тій нагоді показали ся погубні наслїдки польської полїтики супротив унії. Стративши шляхту, інтелїґенцію і загалом багатші верстви в користь латинської віри, унїятська церква в останнїх часах польського панування зійшла дїйсно на віру „хлопів і попів“, як бажав автор відомого „Проєкту“, й не мала спромоги ставити успішного опору накидуванню православя. Тим пояснює й польський історик Лїковский швидкі успіхи православної пропаґанди. Ще за панування цариці Катерини II, себто до падолиста 1796 р., на північно-західній Україні й Білій Руси перейшло більше нїж два мілїони унїятів на православє. Наслїдник Катерини II, Павло I, був противником насильного накидування віри і в 1798-ім р. унїятам вдало ся, не зважаючи на рішучий спротив православного Синоду й ворожі заходи католицького арцибіскупа Сєстшенцевича, добити ся відновлення епископських катедр: в Полоцьку для Білої Руси, в Берестю

для Полїся, а від 1807 р. і для Підляша, котре тодї від Прусії перейшло до Росії, в Луцьку для Волинї й Поділя. З початком XIX столїття унїятська церква в Росії числила все ще 1388 приходів (парохій), 91 монастирів і коло $1^1/_2$ мілїона вірних, з того найбільше в берестейській епархії, бо тут під пруською окупацією (до 1807 р.) унїя задержала ся неторкана. Польське повстаннє в 1831 р. подало російському правительству притоку до нових репресій против унії, хоч унїятські Українцї не брали в тім повстанню активної участи. Царь Микола I скасував в 1832 р. всї унїятські василиянські монастирі. Потім таким самим способом, яким польське правительство в 1595 р. і в 1701 р. запровадило унїю, російське перевело її скасуваннє. Приєднало ріжними способами унїятських епископів і вони, зібравши ся під проводом литовського митрополита Йосифа Сїмашка в Полоцьку 12 лютого 1839 р., пристали в імени своїх вірних до православної церкви. В Холмщинї, як приналежній до автономного польського королївства, унїя задержала ся довше. Одначе тут вона була виставлена на безупинну й безпардонну аґітацію польських верховодів і латинського клиру, котрі конче намагали ся перетягти Українцїв на латиньство й тим самим зробити з них Поляків. Відпорність Холмщан щораз слабла, бо й унїятські холмські владики були здебільша слїпим оруддєм польонїзації і таким чином самі підкопували повагу своєї власної церкви. Все багатше й хоч трохи знатнїйше громадянство перейшло на латинство, при унїї зостала ся сама біднота. За часів одного тільки Цїхановського, що був холмським епископом 1810—28 р., число унїятських приходів в Холмщинї з 317 спало на 278. Така полїтика Поляків подавала російському правительству притоку вмішувати ся, але замісць берегти унїятську церкву від латинїзації воно стало насильно накидувати православє. Епископа Михайла Куземського, котрий енерґічно боронив своєї епархії перед обома непрошеними опікунами, присилував царський уряд уступити в 1871 р. та настановив його наслїдником яркого москвофіла Маркила Попеля. Попель пішов за прикладом Сїмашка й прийняв православє. І знову тут почало ся насильне навертаннє унїятів, що вже давно зжили ся зі своєю вірою, і се навертаннє довело до відомих розрухів у Холмщинї й на Підляшу. Російське правительство не хотїло зрозуміти, що насильним накидуваннєм православя тільки заганяє унїятських Українцїв у латинство й польонїзацію. Се виступило зовсїм ярко наверх в 1905-ім р. З проголошеннєм царського указу з 17-го квітня 1905 р. про свободу віри — указу, котрий давав спромогу пе-

реходу з православя на иншу віру, але все-таки не признавав уніятської церкви, — більше ніж 200.000 насильно „навернених“ уніятів-Українців у Холмщині покинуло православє і перейшло до римо-католицької церкви, віддаючи себе в жертву неминучій польонїзації.

3. Національні відносини *).

Польсько-українська етноґрафічна границя в давнину, від перших початків т. зв. князївської доби в українській історії, себто від IX століття, стояла в тісній звязи з полїтичною межою між комплєксами польських і українських держав. В князївську добу на самій півночі крайньою українською областю була Берестейщина, а Більськ граничним містом Берестейщини. Таким чином горішнїй Нарев становив північну полїтичну й етноґрафічну границю. Італїйська лїтопись виразно зазначує, що держава Данила Романовича сягала аж по Нарев, а оселї Сураж і Нарев належали й за литовської доби до Більська. Якийсь час належала й Візна над устєм Бобра у Нарев до Берестейщини (за Всеволода Ольговича), але се була тільки хвилева займанщина. Західною граничною рікою на правім боцї Буга був Нурець.

Переходячи на лївий беріг Буга, приходить ся зазначити, що область ріки Кржни в XIII віцї належала до Берестя, отже до українських земель. Ґервазій з Тільбірі, письменник з початку XIII в., опираючи ся на польських звістках, кладе польсько-українську границю на ріку „Aper“, себто Вепер. На горішнім Вепрі українська територія переходила на лївий беріг ріки: Щекарів, теперішнїй Красностав, з околицею, Туробин і Щебрешин в XIII і XIV в. причисляли ся до Волинської землї. Люблин лежав на самім пограничу й кількома наворотами попадав у руки Данила (напр. 1243 і 1256 р.), а на переходї з XIII-го у XIV-ий вік навіть довший час належав до Галицької держави. Всї ті факти дають нам спромогу зовсїм докладно визначити польсько-українську границю в XIII і XIV в. Вона йшла від устя Нурця просто на південь до горішньої Кржни, відсїля до устя Тисьмениції у Вепер, Вепром угору в околиції Красноста-

*) Лїтература. Крім вище наведених праць: Статистическій ежегодникъ Россіи за 1914 г.; A. Krzyżanowski i Kumaniecki, Statystyka Polski; St. Rudnyckyj. Zur Landes- u. Volkskunde der Ukraine (Osteurop. Zukunft, 1917, 1 Heft); Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego, rok 1914, oprac. pod kierunkiem W. Grabskiego; Österreichische Statistik hrsg. von der k. k. statistischen Zentralkommission, N. Folge, I Bd., 2 Heft.

ву; потім переходила на лївий бік Вепра до Лади й Ладою і Танвою доходила до Сяну. В давнійших часах, в X—XII в., українська кольонїзація простирала ся й на области між Вепром і Вислою та підходила до самої Висли. Відорване від полїтично-українських земель населеннє ще довго зберігало свою віру та народність, на що вказують звістки про православні церкви в тих областях, напр. в Казимирі над самою Вислою. Люблин ще в XVI—XVIII в. уважав ся напів українським містом і між церковними брацтвами, котрі під кінець XVI в. розвинули живу церковну та просвітну діяльність, грало люблинське брацтво визначну ролю. Інтересно, що в козацьких кругах і між українським простолюддєм в XVIII в. загально уважали Вислу за польсько-українську етноґрафічну межу.

Теперішня польсько-українська границя виказує територіяльні втрати нетільки супроти стану з X до XII в., але й супроти державних границь з XIII і XIV в. На правім березї Буга українські оселї вже не доходять до Нурця і етноґрафічна границя йде від Страблї над Наревом вигнутою до сходу лїнією по Дорогичин. На лївім березї Буга вона сходить ся з західною границею холмської ґубернії; значить, від Буга йде вздовж залїзничої лїнії Сідлець—Лїда, потім, завертаючи на південь, перетинає горішнїй бік Кржни й Тисьмениції та лишень на малім просторі, між шляхом з Люблина до Холму та Красноставом, доходить до середущого Вепра. На північ від Щебрешина переходить на лївий бік Вепра до Лади, вкінції Ладою від Білгораю йде до Танви й Сяну.

Давньої північної границї української території від білоруської не можна докладно означити. Ми вже згадували в історичнім оглядї, що етноґрафічна приналежність давнїх Дреговичів досї невияснена, а тим самим приходить ся зоставити невирішеним питаннє, чи область горішньої Припяти, т. зв. Пинщина, се пізнїйша українська займанщина на давнїй білоруській території, чи се останок давнього українського населення Полїся, витисненого білоруською кольонїзацією. Полїтичні відносини з часів князївської доби вказували-б, що се останнє правдоподібнїйше. Границя між Турово-Пинською і Полоцькою землею йшла від горішнього Нїману до Свислочи, правої притоки Березини. Полоцька земля, осередок Білоруси, жила своїм окремим життєм, удержуючи живійші полїтичні зносини тільки зі спорідненою собі Смоленщиною, міжтим коли Турово-Пинська земля все стояла в полїтичній звязи з південними, українськими областями, зразу з Київщиною, потім з Галицько-Волинською державою. Обставина, що в люблинській унії (1569 р.) Полїсє

зоставлено при Литві, а рівночасно всї инші українські землї виділено до Польщі, віддала сю територію під сильний вплив білорущини. Сей вплив мусїв бути тим значнїйший, що саме в XVI віці лїтературний і загалом культурний рух на Білій Руси дуже оживив ся і переживав добу свого розцвіту. Під литовським пануваннєм давню Турово-Пинську землю подїлено на два воєводства: Новогрудське й Підляське або Берестейське; границя між тими обома воєводствами менш-більш відповідала теперішнїй білорусько-українській етноґрафічній границї.

Заки перейдемо до розгляду теперішнього стану, мусимо зазначити, що на українсько-білоруськім пограничу стрічаємо українські говори, котрі наближують ся до білоруської мови. Се дало притоку деяким менше серіозним ученим, а також редакторам одинокої в Росії переписи населення по національности (з 1897 р.) причислювати т. зв. Пинчуків до білоруської народности. Се велика помилка й такі знавцї місцевих відносин, як Шендряк і Довнар-Запольський, зовсїм рішучо поборюють сей погляд і причисляють Пинчуків до Українцїв. Фізичним складом тїла, мовою й одїжю Пинчук різко ріжнить ся від Білоруса й навпаки зовсїм близько підходить до населення волинського Полїся. Він здебільша середнього росту, широкоплечий, присадкуватий. Лице у нього широке, кругле, з більше виступаючими скулами нїж у Білоруса, барва волосся переважно темна. Говір Пинчуків належить до полїської ґрупи української мови й замітно виріжнює ся від сусїднїх білоруських говорів. Він зовсїм не має „акання“, такого властивого білорущинї, а й „цеканнє“ і „дзеканнє“ стрічаєть ся дуже рідко й то тільки в граничних селах. Форми відміни іменників і дієслів зовсїм українські. Визначною рисою Пинчуків, котра їх вяже з иншими українськими племенами, є незвичайно розвинена музикальність.

Вияснивши ту справу, можемо перейти до означення теперішньої українсько-білоруської етноґрафічної границї. Вона починаєть ся на заходї коло Страблї над Наревом, де сходить ся з польською. Відсїля йде Наревом вгору аж до джерел сеї ріки, переходить в південно-східнім напрямі европейський вододїл і йде Ясьолдою аж до границї минської ґубернії. Тут, на захід від Оґінського каналу, завертає до півночи, доходить в околицї Вигоновського озера, відсїля звертає на схід до ріки Цни та йде за Цною до Припяти. Від устя Цни аж понизше Мозиря творить Припять етноґрафічну границю. Таким чином українське населеннє заселює в городненській ґубернії три південні повіти: більський, берестейський і кобринський; в минській ґубернії півтора повіта: цїлий пинський і південну половину мо-

зирського. Сей останній лежить поза наміченою нами територією північно-західної України й тому не будемо брати його під розгляд.

Тепер пригляньмо ся до населення північно-західної України серед вище зазначених меж, його густоти та його складу з огляду на віру, народність і инші прикмети. Низше подана табличка показує нам великість поодиноких адміністративних областей, число населення по статистичним обчисленням з 1914 р. й густоту населення, себто скількість душ на один квадратовий кільометер.

А. Українська частина городненської ґубернії.

Повіт	великість км²	населеннє душ	густота на 1 км²
1. Більський	3562·0	210.300	59·0
2. Берестейський	4880·9	270.300	55·4
3. Кобринський	5258·4	235.000	44·7
Разом	13701·3	715.000	52·2

Б. Південно-західна частина минської ґубернії.

Повіт	великість км²	населеннє душ	густота на 1 км²
Пинський	11866·5	333.600	28·1

В. Холмська ґубернія.

Повіт	великість км²	населеннє душ	густота на 1 км²
1. Холмський	2139·3	194.300	90·8
2. Білгорайський	1645·3	122.100	74·2
3. Більський	2022·2	142.100	71·5
4. Володавський	1861·9	120.800	64·9
5. Грубешівський	1660·7	170.500	102·7
6. Замостський	1399·3	123·900	88·5
7. Константинівський	1470·3	92.000	62·6
8. Томашівський	1301·3	122.100	93·8
Разом	13.500·3	1,087.800	80·2

Г. Властива (історична) Волинь.

(По Горинь і Случ)

Повіт	великість км²	населеннє душ	густота на 1 км²
1. Володимирський	6430·0	381.300	59·3
2. Дубенський	3958·5	274.200	69·3
3. Ковельський	7382·3	293.100	39·7
4. Кремянецький	3328·8	302.200	91·0
5. Луцький	7467·8	360.100	48·2
6. Острозький	3065·9	244.500	79·7
7. Ровенський	8611·1	391.000	45·4
Разом	40.244·4	2,246.400	558

При порівнанню всїх чотирьох вище наведених ґруп земель північно-західної України бачимо, що історична Волинь. у попереду назначених межах, представляє собою найбільший комплекс і має найчисленнїйше населеннє. Простором і населеннєм вона більша нїж усї три инші ґрупи земель північно-західної України, разом взяті. Розглядаючи кожду ґрупу зокрема, замічаємо велику ріжнородність щодо густоти населення. Найгустїйше заселена холмська ґубернія, бо в нїй припадає 80·2 душ на кождий км²; ся густота зовсїм відповідає густотї сумежних галицьких повітів: равського й сокальського (82 душі на 1 км²) і підходить дуже близько до пересїчної густоти населення у східній, українській половинї Галичини (84·6 душ на 1 км²). Волинь і українське Підляше мають менш-більш однакову між собою густоту (55·8 і 52·2 душ на 1 км²); найрідше заселене західне Полїсє (28·1 душ на 1 км²), де, як відомо, сама природа землї, багна й піски. не допускають густїйшого населення. Ще більші ріжницї виступають, коли звернути увагу на поодинокі повіти. З вісьмох повітів Холмщини чотирі південні: томашівський, замостьський, грубешівський і холмський мають більшу нїж пересїчну густоту (від 88·5 до 102·7); найдальше на північ висунений константинівський повіт тільки 62·6. Він творить перехід до більського повіту городненської ґубернїї з густотою 59·0. У волинській ґубернїї найбільшу густоту населення мають найбільше на південний захід висунені повіти: кремянецький 91·0 і острозький 79·7: за ними дубенський 69·3 і володимирський 59·3, кремянецький має зовсїм однакову густоту населення з брідським повітом в Галичинї. Загалом можна поставити як правило, що густота населення малїє, чим дальше на північ і на схід. Як крайнї противенства наводимо грубешівський повіт холмської ґубернїї зі 102·7 і пинський минської ґубернїї з 28·1 душ на 1 км².

Накінець зберім усї чотири ґрупи разом:

Назва	великість км²	населеннє душ	густота на 1 км²
Півн. укр. Підляше	13.701·3	715.600	52·2
Західне Полїсє	11.866·5	333.600	28·1
Холмщина	13.500·3	1,087.800	80·2
Історична Волинь	40.244·4	2,246.400	51·2
Півн.-зах. Україна	79.312·5	4,383.400	55·3

Великістю північно-західна Україна в поданих нами границях майже зовсїм однакова з цїлою Галичиною, котра займає простір 78.497 км²; ріжниця виносить тільки 815 км² в користь першої. Зате числом населення не досягає навіть населення

східної, української Галичини з її 5,200.000 душ. Через те й пересічна густота на північно-західній Україні майже о половину менша. Все-ж-таки вона куди перевищає пересічну густоту населення европейської Росії (29 душ на 1 км²), а навіть густоту в деяких австрійських коронних краях, як от в Країні (52·8), Дальматії (50·3), Тиролї (35·4), Зальцбурґу (30·2), а також в Румунії (54·0).

Тепер пригляньмо ся віроісповідним і національним відносинам на нашій територіЇ. Низше подаємо табличку відсотних відношень подиноких віроісповідань на підставі даних головної переписи з 1897 р., бо новійших даних для сеї справи нема.

А. Українська частина городненської ґубернії.

Повіт	Відсоток Православних	Римо-католиків	Жидів
1. Більський	48·29	36·48	14·92
2. Берестейський	71·20	6·32	20·94
3. Кобринський	83·14	2·80	13·74

Б. Південно-західна частина минської ґубернії.

Повіт	Відсоток Православних	Римо-католиків	Жидів
Пинський	75·39	4·33	19·40

В. Властива Волинь.

Повіт	Відсоток Православних	Римо-католиків	Жидів
1. Володимирський	71·97	11·43	10.44
2. Дубенський	75·93	8·71	11·51
3. Ковельський	81·88	4·72	11·94
4. Кремянецький	80·22	7·08	12·26
5. Луцький	62·52	10·60	14·15
6. Острозький	60·66	12·15	15·64
7. Ровенський	63·69	10·81	16·12

Холмська ґубернія в 1897 р. ще не істнувала як адміністраційна одиниця, а й її повіти мали дещо инший вигляд, тому загальні дати переписи з 1897 р. вимагали-б основної перерібки. На щастє російське правительство, приготовлюючи виділеннє Холмщини, розпорядило 1 січня 1909 р. окрему перепись населення для сеї території і з неї виймаємо потрібні дані.

Г. Холмщина.

Повіт	Відсоток Православних	Римо-католиків	Жидів
1. Холмський	40·64	35·08	10·94
2. Константинівський	15·00	70·02	14·95
3. Більський	31·27	44·90	23·35
4. Володавський	44·23	35·54	15·52
5. Грубешівський	49·48	33·74	16·22
6. Томашівський	42·50	45·28	12·22
7. Замостський	16·30	65·67	18·03
8. Білгорайський	34·63	53·89	11·43

Щодо Холмщини—то перш всього кидаєть ся в очі відносно мале число православних, а з другого боку в прирівнанню до инших українських земель безприкладно високі відсотки римо-католиків. Се викликує ілюзію, немовби то була неукраїнська, а в найліпшім разї мішана польсько-українська територія і польська публїцистика використовує се в тім напрямі. Але се явище стане зрозумілим і ясним, коли читач пригадає собі те, що ми підчеркнули в історичній части нашого огляду. Се просто наслїдок скасування унії і насильного навертання уніятів на православє. Населеннє, вірне церкві, з котрою вже здавна зжило ся і в котрій виросло, утїкало під опіку латинського духовенства, що тисячами перетягало його до римо-католицтва. Тільки страх перед адмінїстративними карами держав менше рішучих при накиненім православю. Коли-ж в 1905 р. проголошено свободу віри, виключаючи одначе від неї унію, та свободу зміни віри, в Холмщинї цїлі приходи попереходили на латинство. Стан, що нї в однім повітї Холмщини, навіть в грубешівськім, православні не творять абсолютної більшости населення, що в окрайнїх повітах, як от в замостськім і константинівськім, число їх спадає на 15—16·3%, що — противно — в обох тих повітах і ще в білгорайськім римо-католики творять абсолютну більшість, сей стан, кажу, датуєть ся щойно від того ж 1905 р., себто триває нецїлих 12 лїт. Вистане на таблиці XII „Atlas-у Polski“ проф. Ромера порівняти віроісповідну карту Холмщини з часу перед і по 1905 р., щоб переконати ся, як дуже в тім роцї тут відносини між обома вірами перемінили ся. Маючи на увазї двісталїтню плянову дїяльність латинського духовенства за часів польського панування і природну реакцію населення проти безтактности російського правительства, просто дивувати ся треба, що, не зважаючи на се, в трьох середнїх повітах: холмськім, володавськім і грубешів-

ськім, число православних все-ж-таки переважає, а в томашівськім майже дорівнює римо-католикам. Ми тому над тою справою довше спинили ся, бо вона має вплив і на національні відносини, а перш усього на національну статистику. Поляки у відносинах до Українців, а там, де мають перевагу, також і у відносинах до Німців, стоять завзято на становищі, що кожного римо-католика тим самим треба уважати за Поляка, та при помочи своїх священиків переводять між римо-католицькими Українцями безмилосердну та, як досвід учить, доволї успішну польонїзацію. Перш усього вмовляють в них, що хоч вони вживають між собою української розговірної мови, вони Поляки та всюди повинні за Поляків записувати ся. Тому в інтересї українського народу треба домагати ся, шоб загнаним у латинство унїятам Холмщини й Підляша дано спромогу назад вернути до унїї, з котрою вони вже поспіли зрости ся.

В инших областях північно-західної України православні всюди мають абсолютну більшість, яка хитаєть ся між 60·66$^0/_0$ (в острозькім повітї волинської ґубернїї) і 83·14$^0/_0$ (в кобринськім повітї городненської ґубернїї). Тільки в однім, найдальше на північний захід висуненім більськім повітї городненської ґубернїї число їх спадає на 48·29$^0/_0$, а се тому, що частина сього повіту, на захід від лїнїї Дорогичин-Страбля, виходить поза теперішню етноґрафічну границю України й захоплює кусень польської територї; крім того згадати-б, що тут на Підляшу грали ролю ті самі обставини, що й в Холмщинї. Та не зважаючи на се, число римо-католиків у більськім повітї менше нїж православних і виносить 36·48$^0/_0$. В инших областях північно-західної України воно хитаєть ся між 2·80$^0/_0$ (в кобринськім повітї городненської ґубернїї) і 12·15$^0/_0$ (в острозькім повітї волинської ґубернїї). Більшість споміж них се також давнї унїяти.

В деяких повітах холмської і волинської ґубернїй замітний доволї, як на місцеві відносини, високий відсоток протестантів. В холмськім повітї їхнє число доходить до 13·34$^0/_0$ цїлого населення; за тим ідуть повіти: луцький (12·14$^0/_0$), острозький (10·38$^0/_0$) і ровенський (8·54$^0/_0$) волинської ґубернїї. Сї протестанти се потомки нїмецьких кольонїстів, котрі прийшли сюди здебільша з початком XIX віку; вони й досї зберігають свою віру й народність.

Незвичайно великий на нашій територїї відсоток Жидів. Загально поширене — особливо в Росії — переконаннє, що найбільше зжидоватїлий край — се Галичина, показуєть ся зовсім неправдивим. Нї в однім із галицьких повітів відсоток жи-

дівського населення не досягає $20^0/_0$. У північно-західній України під російським правительством, котре величаєть ся своїм антисемітизмом і „визволюваннєм християн з жидівської неволї", маємо в більськім повітї холмської ґубернії $23{\cdot}35^0/_0$ Жидів, себто мало що не четвертину, в берестейськім повітї городненської ґубернїї $20{\cdot}94^0/_0$, отже більше нїж пятину цїлого населення. А й пинський повіт минської ґуб. з $19{\cdot}50^0/_0$ жидівського населення ще під сим оглядом перевищає найбільше зжидоватїлий повіт Галичини, а саме коломийський ($19{\cdot}1^0/_0$ Жидів). І коли статистика східної Галичини виказує 15 повітів з низше нїж $10^0/_0$ Жидів, у північно-західній Українї таких повітів зовсїм нема. Володимирський повіт волинської ґубернїї, що має найменший відсоток жидівського населення, все-ж-таки виказує його на $10{\cdot}44^0/_0$. Тому пересїчний відсоток Жидів, котрий для цїлої Галичини виносить $10{\cdot}9^0/_0$, у східній, українській части Галичини підиймаєть ся на $12^0/_0$, доходить в північнічно-західній Українї до $14{\cdot}51^0/_0$.

Також і огляд національних відносин приходить ся робити на основі дат переписи з 1897 р. Та се не вадить, особливо коли замісць абсолютних чисел брати відсоткові; вони дадуть нам зовсїм вірний образ також і теперішнього стану, бо-ж більші переміни у відсотковім відношенню поодиноких народностей між собою за короткий протяг часу 20-ти лїт небувалі й немислимі. А коли за той час зайшли які дрібні переміни, то хиба тільки в користь українського елєменту, котрий — по згідній опінїї російських статистиків — визначаєть ся сильнїйшим природним приростом нїж инші входячі тут в рахунок народности, перш усього нїж Поляки.

А. Українська частина городненської ґубернїї.

На 100 душ населення приходить:

Повіти	Українців	Поляків	Великоросів	Жидів
1. Більський	39·11	34·85	5·90	14·92
2. Берестейський	64·38	3·89	9·93	20·79
3. Кобринський	79·57	2·22	3·96	13·71

Б. Південно-західна частина минської ґубернїї.

На 100 душ населення приходить:

Повіт	Українців	Поляків	Великоросів	Жидів
Пинський	74·30	2·60	3·25	19·50

В. **Властива Волинь.**

На 100 душ населення приходить:

Повіти:	Українців	Поляків	Великоросів	Жидів
1. Володимирський	72·09	8·37	2·74	10·42
2. Дубенський	68·22	6·51	4·46	11·48
3. Ковельський	78·49	4·59	3·83	11·91
4. Луцький	56·96	9·70	5·19	14·13
5. Кремянецький	80·72	3·00	3·37	12·33
6. Острозький	76·86	6·61	2·54	10·80
7. Ровенський	60·48	9·19	3·48	15·97

Г. **Холмщина.**

Тут подаєм обчислення на основі даних окремої переписи з 1909 р.

На 100 душ населення приходить:

Повіти	Українців	Поляків	Жидів
1. Холмський	48·16	27·56	10·94
2. Константинівський	70·82	14·20	14·93
3. Більський	60·48	15·69	23·35
4. Володавський	64·97	14·80	15·52
5. Грубешівський	57·31	25·91	16·22
6. Томашівський	46·71	41·07	12·22
7. Замостський	29·61	52·36	18·03
8. Білгорайський	38·56	49·96	11·43

Щодо даних з холмської ґубернії — мусимо замітити, що перепись з 1909 р. не відріжнювала Українців від Великоросів і обидві народности зібрала у спільну рубрику „Русских". Одначе се не стоятиме на перешкоді нашим обчисленням, бо число Великоросів, невеличке і в инших частинах північно-західної України, тут зовсім незначне й хитаєть ся по даним з 1897 р. між 1% і 5%, в однім тільки холмськім повіті до 6%. Се елємент хвилевий, напливовий, чиновники ріжних дикастерій, батюшки зі своїми родинами і т. ин. Заки розглянемо ся в цифрах докладнійше, мусимо зазначити, що вислїд національної переписи в 1909-ім році вийшов для Українців значно гірше нїж в 1897-ім. Взяти напр. томашівський повіт, котрий без нїяких територіяльних перемін перейшов з люблинської у холмську ґубернію; перепись з 1897 р. виказує в нїм 49·49% Українців, 2·63% Великоросів і 36·44% Поляків, коли в 1909-ім р. Українців разом з Великоросами виказано тільки 46·71%, себто на 5·41% менше, зате Поляків 41·07%, отже о 4·63% більше. Так само в грубешівськім в 1909 р. Українців супроти

1897 р. о 4$^{0}/^{0}$ менше, Поляків о 3$^{0}/_{0}$ більше. Такі значні пересунення за протяг всього-на-всього 12 літ в некористь українського елєменту, котрий, як сказано, визначаєть ся куди більшим природним приростом ніж Поляки, можна пояснити тільки тим, що чимале число давніх уніятів, котрі перейшли в 1905 р. на римо-католицизм, признало ся при переписи до польської національности, хоча по мові вони, розумієть ся, зостали Українцями. Все-ж-таки й ті для нас некорисні числа завдають очевидну брехню польським дневникарям, політикам і псевдо-ученим, котрі безнастанно всїм і всюди торочать, що Холмщина се чисто польський край. Ті числа виказують, що на вісїм повітів холмської ґубернії Українці в чотирьох мають абсолютну більшість: в константинівськім 70·82$^{0}/_{0}$, володавськім 64·97$^{0}/_{0}$, більськім 60·48$^{0}/_{0}$ і грубешівськім 57·31$^{0}/_{0}$; потім в дальших двох: холмськім 48·16$^{0}/_{0}$ і томашівськім 46·71$^{0}/_{0}$ зглядну більшість. Навпаки Поляки мають абсолютну більшість тільки в однім, замостьськім повітї — а й то дуже невеличку: 52·36$^{0}/_{0}$. — зглядну більшість також тільки в однім, білгорайськім 49·96$^{0}/_{0}$. Коли зібрати всї повіти разом, то для цїлої Холмщини одержим ось яке відношеннє народностей: Українців 51·76$^{0}/_{0}$, отже абсолютна більшість, Поляків 29·9$^{0}/_{0}$, себто неціла третина, й Жидів 15·1$^{0}/_{0}$.

У всїх инших областях і повітах північно-західної України український елємент має рішучу перевагу над усїма иншими, всюди творить абсолютну більшість населення, котра хитаєть ся між 56·96$^{0}/_{0}$ (в луцькім повіті волинської ґубернії) і 80·72$^{0}/_{0}$ (в кремянецькім повітї тоїж самої ґубернії). Одиноку позірну виїмку становить більський повіт городненської ґубернії, де Українці мають тільки зглядну більшість 39·11$^{0}/_{0}$. Причину сього ми подали вже, обговорюючи статистику вір. По виділенню частин більського повіту на захід від лїнії Дорогичин-Страбля і на північ від Нарева, котрі лежать поза етноґрафічною межою України, відсоток Українців і тут підійметь ся понад абсолютну більшість. З другого боку відсоток Поляків виходить дуже незначний. Він хитаєть ся між 2·22$^{0}/_{0}$ в кобринськім повітї городненської ґубернії і 9·70$^{0}/_{0}$ в луцькім повітї волинської ґубернії, — отже ніде не досягає навіть десятої частини населення. Таким чином вже самі статистичні числа осмішують всякі претенсії Поляків щодо поширення меж Польщі на схід від Буга.

Тепер, для лїпшого перегляду, зберім дані про повіти у відомі чотири области. Се дасть нам ось який образ національних відносин:

На 100 душ населення приходить

Область	Українців	Поляків	Жидів
Підляше	62.0	12·4	16·7
Західне Полїсє	74·3	2·6	19·5
Властива Волинь	70·0	7·0	12·6
Холмщина	51·8	30·0	15·1

Обидві західні области, Холмщина й Підляше, що тягнуть ся вздовж етноґрафічної польсько-української границї, мають само по собі більшу примішку чужих елєментів нїж Полїсє і Волинь, положені дальше на схід. Для цїлої розгляданої нами території північно-західної України в означених вище межах находимо ось які відносні числа:

Українців	64·79%
Поляків	12·78%
Жидів	14·51%
Инших	7·92%

Порівняймо ті числа з відносинами у східній, українській части Галичини. Офіціяльна статистика, котра, як Охримович і Томашівський наглядно виказали і як се признав польський учений проф. Ромер у своїм відчитї, виголошенім 4 січня 1917 р. в Kol-i Literack-ім у Львові, — сильно пофальшована в користь польського елєменту, виказує у східній Галичинї греко-католиків, себто Українців 62%, римо-католиків (Поляків) 25% і Жидів 12%. По обчисленням Томашівського, відомим поки-що тільки з тимчасової публїкації,*) в дійсности справа представляєть ся дещо инакше. Правдиве число Українців у східній Галичинї виносить на його думку 72%, Поляків 14%, Жидів 12%. Одначе й тут прийдеть ся зробити ще малу поправку. Томашівський робив ті обчислення для адмінїстративної території східної Галичини, для округи вищого краєвого суду у Львові. Ся округа незовсїм покриваєть ся з етноґрафічною територією галицької України; вона обхоплює деякі частини польської етноґрафічної области (як березівський повіт і західну частину ярославського повіту), а навпаки цїла т. зв. Лемківщина, Покарпаттє західної Галичини невчислені до нього. Виділивши згадані польські території та прилучивши Лемківщину, дістанемо на думку Томашівського для галицької України ось які дані:

*) Див. „Дїло“ з 23 квітня 1916 р.

3

Українців	74%
Поляків	12%
Жидів	12%

Виходить, що в українській части Галичини Українці живуть більше компактною масою ніж на північно-західних землях російської України. *) Одначе менша компактність українського елєменту в північно-західній Україні зовсім не виходить у користь Поляків, відсоток котрих в обох згаданих областях майже зовсім однаковий (12% і 12·8%). Вона спричинена иншими проявами, а саме значнійшим ніж у Галичині відсотком жидівського населення, доволі значним по деяких повітах, як холмськім, луцькім, острозькім, ровенськім, числом німецьких кольоністів, потім хоч невеличким, та все-ж-таки замітним відсотком Великоросів. Зрештою не треба забувати, що недостача потрібних дат не дозволяє нам тут із теперішнїх адміністраційних одиниць в наших обчисленнях виділити чужі, неукраїнські анкляви (острови).

Від часу до часу доводить ся зустрічати голоси й закиди, що Українці на своїй власній території не становлять такої компактної маси населення, як напр. Німці в Німеччині, Французи в Франції і т. д. Се до деякої міри правда й причина сього доволї проста. Перш за все Німцї й Французи як народи пануючі, що мають свої власні національні держави, забезпечені від всякої національної асиміляції з боку инших народностей. Противно, Українці як поневолений народ наражені на се вже від цілих століть. Потім анї Німеччина, анї Франція, анї загалом ніяка инша область на світі не має такого високого відсотка жидівського населення, як се мають українські землї. Жиди, так сказати-б, розсаджують, розріджують українське населеннє. Притім не треба забувати, що в Німеччині національна статистика причислює Жидів до Німців, у Франції до Французів. Та й австрійсько-угорська офіціяльна статистика не признає окремої жидівської народности і залїчує їх в західно-австрійських краях і на Буковині до Німців, у Галичині до Поляків, на Угорщині до Мадярів. І саме тій обставині, тій методі ведення національної статистики завдячують Поляки свою мниму чисельну перевагу в Галичині над Українцями. Міжтим найелєментарнїйші вимоги справедливости наказували-б, коли офіціяльно не уважають Жидів за окремий народ, а їхній жарґон за окрему мову, причислювати їх до того народу, серед якого живуть і з котрим порозумівають ся на йогож мові.

*) Дані офіціяльної статистики показують зовсім противне.

отже на етноґрафічній польській території до Поляків, на українській до Українців. І коли на українській території переведемо те, що робить ся у статистичних виказах всїх инших народів на їхнїх землях, себто коли українських Жидів причислимо до української народности, тодї чисельне відношеннє Українців до чужих народностей прибере ось яку форму!

На 100 душ населення приходить

	Українців	Поляків	Инших
На північно-західній (російській) Україні	79.30	12‘78	7·92
На галицькій Україні	86·00	12·00	2·00
На цїлій области разом	83	12	5

Таким чином властивий відсоток Українців у західній Україні (83%) підходить зовсім близько до відсотка Поляків у зорґанїзованім тепер осереднїми державами Польськім Королївстві в межах державної Конґресівки, котрий виносить 85%.

4. Освіта. *)

Як загалом в середнїх віках всюди в Европі, як особливо у византійській державі, відкіля Київська Русь брала свій культурний первовзір, перші школи повставали при епископських катедрах, — так було в давнину й на Україні. Крім тих церковних були й инші школи. Можна уважати відомости т. зв. Татіщевської лїтописи про велике поширеннє шкільництва в князївську добу за переборщені, але все-ж-таки треба признати, що потреба на книжну науку, попит на урядників і писарів у княжій управі, в більших боярських і купецьких підприємствах, мусїла викликати бодай по більших містах як осередках управи також і приватні школи. На области західної України епископські школи мусїли істнувати в Турові й Володимирі Волинськім, приватні бодай в Галичі, Перемишлї, Белзї, Луцьку й ин. містах, що довше чи коротше були осередками удїлів, на які наша земля дїлила ся в князївську добу. Що на Україні вже в XI в. бодай в кругах духовенства, особливо вищого, освіта стояла доволї високо, на се доказ розмірно чимале число лїтературних памяток з того часу. Ті памятки, котрі заховали ся перед знищеннем і дійшли до наших часів, указують не тільки на поширеннє знання творів грецького і болгарського письменства, але й на розвиток ориґінальної письменницької творчости.

*) Лїтература. Крім попередно наведених: Rom Adalbert, Der Bildungsgrad der Bevölkerung Österreichs, Statistische Monatsschrift, N. F. XIX Ig. Баран. З поля національної статистики галицьких середнїх шкіл. Студії з поля сусп. наук і статистики, т. II, 107—178.

3*

Хоча як мало знаємо про стан освіти в ту найдавнїйшу добу на північно-західній Українї, то поява такого знаменитого й ученого бесїдника, яким був Кирило, епископ турівський (1130—1180), вказує безперечно на те, що й тут були доступні засоби до широкої освіти. В особі Кирила Турівського дістала старинна Україна визначного церковного проповідника та знавця византійської лїтератури. А що особливо інтересне, се то, що проповіди Кирила не були призначені для сїрої маси народу. Він звертав ся до вибраного круга просвічених, бо лише ті могли зрозуміти його переладовані ученістю, построєні на вияснюванню символів виводи. А що находив таких слухачів і читачів, слїдно з широкої популярности, якою тїшив ся ще за свого життя, а його проповіди переписували ся і розходили ся навіть в південно-славянських списках. Притім характер його наук, не зважаючи на церковно-славянську мову, наскрізь національно-український. „Читаючи уважно твори Кирила, — каже російський історик Соловєв,—не тяжко відкрити в нїм предтечу й земляка ораторів з південно-західної Руси, котрі так довго були у нас майже одинокими взорами. Як стиль Луки Жидяти зраджує Новгородця, так стиль Кирила Турівського вказує на Українця". *)

В часи дїяльности Турівського Київщина вже тратить значіннє політичного центра України. На перший плян між українськими землями висуваєть ся Галицька держава, що за Ярослава Осьмомисла, в другій половинї XIII віку, нагло захоплює передове становище, а злучивши ся потім з Волинню у Галицько-Волинську державу Романовичів, затримує свою провідну ролю до половини XIV віку. Вона стає заразом також осередком українського культурного руху. Ізза ворожих нападів і спустошень мало переховало ся памяток лїтературної творчости з тої доби, але відомости по лїтописях, блискучий розвиток штуки й матеріяльної культури в Галицько-Волинській державі в XIII в. вказують також на істнуваннє живого лїтературного й просвітного руху, з котрого до наших часів дійшли тільки окрушини. Найважнїйшою із тих окрушин є т. зв. Іпатська лїтопись, зладжена на Волинї десь в останнїй четвертинї XIII-го в. Властиво кажучи, се не суцїльна лїтопись, а збірка ріжнородних памяток української історіоґрафії. Крім „Початкової лїтописи" (Нестора) і її продовження увійшла сюди київська лїтопись, доповнена відомостями із затрачених галицьких лїтописних записок, та вкінцї т. зв. Галицько-Волин-

*) С. М. Соловьевъ, Исторія Россіи, 3-е изд. I 756.

ська літопись, що починаєть ся 1205-тим роком і походить від кількох світських і духовних авторів. Таким чином Іпатська лїтопись є вислїдом роботи цїлого гуртка ріжних письменників і вказує на чимале число самих тільки історичних творів, які в ту добу повстали на західній Українї та з яких тільки сей один слїд зостав ся.

З упадком полїтичної самостійности України, зі збідненнєм, пониженнєм і розстроєм православної церкви, від половини XIV-го до XVI в., підупадає також і освіта, все ще тїсно звязана з церковним життєм. Се часи найгіршого упадку культурного руху на цїлій Українї. Та сей упадок дотикав у головній мірі тільки вищого шкільництва. Багато джерел і документальних звісток показує, що й в ту добу при монастирях і більших церквах істнували народнї школи, а багатші православні українські шляхтичі, роблячи фундації на церкви, не забували й про школи. З другого боку засібнїйші Українцї, не маючи вищих шкіл на місцї, виїздили до чужостороннїх академій набирати вищої освіти. В актах краківського унїверситету, в списах учеників, стрічаємо доволї значне число Українцїв з Галичини, Підляша й Волинї; деякі попадали й на нїмецькі (головно липський) або італїйські унїверситети. Заснованнє єзуїтських колеґій у Вільнї і Ярославі ще більше поширило між багатшою українською молодїжю охоту до вищих студий, хоч і впливало шкідливо на їхню національну свідомість. Монастирі все ще грали ролю осередків учености й лїтературного руху, а катальоґи монастирських біблїотек, що доховали ся до наших часів, — напр. катальоґ біблїотеки супрасльського монастиря на Підляшу з 1557 р. або слуцького (на північний схід від Пинська) з кінця XVI в. — свідчить про живий інтерес для засобів освіти та заразом про велике поширеннє перекладної лїтератури з болгарської, сербської та грецької мови. Поруч з тим дає себе знати і знайомство зі західно-европейськими лїтературами, головно у формі перекладів з латинської мови. Не бракувало також і творів ориґінального письменства, здебільша гаґіоґрафічного й історичного змісту. Між тими останнїми визначають ся т. зв. литовсько-руські лїтописи й Густинська лїтопись. Загалом північно-західна Україна, а особливо українсько-білоруське пограниче стає в тій добі осередком книжности й науково-лїтературного руху для цїлої України, що й відбило ся на тодїшнїй лїтературній мові, котра вказує чималий вплив білорущини.

В третій четвертинї XVI в. починаєть ся щораз то замітнїйше оживленнє культурного руху на Українї, зразу завдяки

змаганням поодиноких патріотів із кругів багатшої православної шляхти, а потому заходами українського міщанства. Першою проявою того оживлення було закладаннє друкарень і в звязи з тим орґанізуваннє видавничого руху. В місцевостях, в котрих засновано друкарню, збирали ся учені люде, гуртували ся літературні кружки, повставали огнища освіти. Перші такі осередки повстають в 60-их роках XVI в. саме на північно-західній Україні, де культурний рух і досі був найживійший: в З а б л у д о в і (на Підляшу) заходами Григорія Хоткевича, в С л у ц ь к у на дворі кн. Юрія Слуцького, в К о в е л ї (на Волині). Найважнійшим і найтривкійшим огнищем був О с т р о г (на Волині), місце осїдку найбагатшої української боярської родини, князїв Острозьких. За стараннєм і коштами кн. Василя-Константина Острозького засновано тут вищу школу, звану „тризичним лїцеєм", котру потім розширено на взір краківської академії. В 1575 р. перенїс сюди свою друкарню відомий московський еміґрант Іван Федоров. При школї й друкарнї зібрав ся значний, як на той час і місцеві обставини, гурт учених-Українців і Греків, професорів і письменників, і розвинув живу видавничу дїяльність.

Сей культурно-просвітний рух ще значно поширив ся, коли від вельможів перебрало його в свої руки українське міщанство. Зорґанізоване у церковні брацтва, воно попри станові й релїґійні справи звернуло головну увагу на закладаннє шкіл і ширеннє освіти. Л ь в і в с ь к е С т а в р о п і ґ і й н е б р а ц т в о устроїло в 1586 р. школу вищого типу, типу острозького лїцею, котра згромадила визначних професорів споміж місцевих Українців і приїзжих Греків і притягала до себе учеників нетільки з ріжних українських земель, але й з далекої Молдавії. Сї успіхи заохочували до наслїдування. Братський рух обхоплює цїлу західну Україну: всюди, навіть у маленьких містечках, як от в Гологорах під Львовом, повстають церковні брацтва, а першим стараннєм кожного брацтва стає зорґанізуваннє школи, причім звичайно звертають ся до львівського або якого иншого, більшого, з просьбою прислати учителїв. Таким чином під кінець XVI в. школи вищого типу повстають ще в Б е р е с т ю („школа греческого, латинского, польского і руского язика"), П е р е м и ш л ї, Л ю б л и н ї й цїла сїть шкіл середнього та низшого типу.

Проголошеннє унії мало великий вплив на дальшу дїяльність брацтв. Додатний той, що зробило брацтва осередком оборони проти нового, внутрішнього ворога й притягнуло до них всї рішучійші елєменти української православної суспільно-

сти. Відємний той, що звернуло братства з дороги, по котрій вони пустили ся йти. Зложені зі світських людей і поставлені в початках свого істнування у опозицію проти церковної єрархії, братства мали спромогу визволити українське шкільництво з вузько церковних рам, поставити його на ширших підвалинах, приноровити до справжнїх культурних потреб часу і суспільности, перевести те, що гуманїзм зробив у західній Европі. Одначе поява нової небезпеки примусила братства зміцнити свої сили союзом з єрархами, звернути всю енерґію на оборону православної віри й давнїх консервативних традицій, відтягнула від усяких „непевних і небезпечних“ реформ і новин. Обставини хвилї вимагали для лїтературної оборони против атаків латинян і унїятів як найбільшого числа людей з глибшою теольоґічною освітою. Тому в тім напрямі звертаєть ся праця по школах і по робітнях учених людей, занедбуючи всї галузи знання, що не стояли в звязи з доґматичними й освітними справами. Вислїдом був буйний розцвіт полемічної лїтератури в XVII в., котрий з обох боків, православного й унїятського, дав чимало замітних творів, як от писання Івана Вишенського (зі Судової Вишнї в Галичинї), Мелетія Смотрицького, Потїя, володимирсько-волинського епископа, але й приглушив розвиток світської науки. В другій четвертинї XVII в. осередок українського культурного життя переносить ся до Київа. Андрусівський договір 1667 р., на основі котрого східна Україна враз з Київом перейшла під російське пануваннє, відрізав західну Україну від того осередка. Зросійщеннє української школи й письменства у східній і переведеннє релїґійної унїї в західній Україні відчужило обидві частини від себе. З економічним упадком міст під польським пануваннєм українське міщанство зубожіло й ослабло, а ведена ним просвітно-культурна робота загиніє ся. Братські школи, навіть львівська, підупадають, а чимало з них перестає загалом істнувати. Польське правлїннє, притримуючи ся засад, виложених у відомім „Проєктї“ на „zniszczenie Rusi“, нетільки зовсїм не дбало про оживленнє шкільництва та про поширеннє просвіти на українських землях, а навпаки робило все можливе, щоб тому перешкодити.

Такий був стан освіти при переходї північно-західної України під російське та Галичини під австрійське пануваннє. Омежений обєм нашої працї не позволяє нам запускати ся в обговореннє дальшого розвитку шкільництва в обох тих частинах західної України. Ми бажали тільки виказати, що український народ все, коли тільки обставини не робили сього просто неможливим, сам умів подбати про свою освіту, про розвиток своєї

науки та свого письменства. Його діяльність в тім напрямі знемогла щойно тоді, коли перешкоди виросли понад його сили.

А тепер пригляньмо ся до теперішнього стану освіти на розгляданій нами територіі.

Починаючи від вищих шкіл, приходить ся зазначити, що на цілій области північно-західної України під російським пануваннєм нема тепер ніодного університету й ніодної фахової вищої школи. В українській части Галичини маємо один університет, одну політехніку, одну ветеринарійну академію (всї три у Львові) й три окремі теольоґічні лїцеї (два в Перемишлї й один у Станиславові). Ніодна з тих шістьох вищих шкіл на галицько-українській землї не має української викладової мови. Виклади в теольоґічних лїцеях відбувають ся з правила в латинській мові, в инших школах в польській; тільки кілька предметів на університетї та двох уніятських лїцеях читаєть ся в українській мові. Число учеників у всїх тих вищих школах виносило в 1911/12 р. 7214 душ.

Небагато лїпше стоїть справа зі середнїми школами. В українській части городненської ґубернії істнує тільки одна середня школа: мужеська ґімназія в Берестю. Ся середня школа приходить на 13701 км² або на 715.600 душ населення. На західнім Полїсю є реальна школа в Пинську і тутже т. зв. духовна мужеська школа, що відповідає курсови чотирьох низших ґімназійних кляс. Тут приходить одна середня школа на 7911 км² або на 222.400 душ населення. В холмській ґубернії є 4 мужеських ґімназій (2 в Холмі, по 1-ій в Білій і Замостю), 1 мужеська проґімназія (в Грубешові), 4 жіночих ґімназій (2 в Холмі, по 1-ій в Білій і Замостю), 1 жіноча проґімназія (в Холмі), 2 мужеські учительські семинарії (в Холмі й Білій), 1 духовна семинарія, 1 духовна мужеська школа й 1 залїзничо-технїчна школа (всї три в Холмі). Числячи проґімназії й відповідаючі їм духовні мужеські школи за половину середньої, одержимо для Холмщини суму 13½ середнїх шкіл; одна середня школа приходить тут на 1000 км² або на 80.200 душ. В історичній західній Волинї є 4 мужеських ґімназій (в Ковелї, Луцьку, Дубнї й Острозї), 7 жіночих ґімназій (в Ковелї [приватна], Луцьку, Дубнї, Рівнім, 2 в Острозї [обидві приватні] та в Кремянцї [приватна]), 1 реальна школа (в Рівнім), 1 мужеська учительська семинарія (в селї Великі Дедеркали, кремянецького повіту), 2 мужеські духовні школи (в Кремянцї і в селї Клеванї, ровенського повіту) та одна жіноча (в Кремянцї) і 1

торговельна школа (в Кремянці). Всїх середнїх шкіл на історичній Волинї 19, себто одна на 2118 км² або на 118.230 душ населення. Виходить, що найбільше випосажена середнїми школами Холмщина, найменше українське Підляше й західне Полїсє. Зібравши все до купи, побачимо, що на цїлій північно-західній Українї під російським пануваннєм є 9 мужеських і 11 жіночих ґімназій, 1 мужеська і 1 жіноча проґімназія, 2 реальні школи, 4 мужеських і 1 жіноча духовні школи, 3 учительські семинарії, 1 духовна семинарія, 1 залїзничо-технїчна й 1 торговельна школа. Разом всїх 35 середнїх шкіл, одна на 2266 км² або на 125.240 душ населення. У всїх тих середнїх школах без виїмки викладова мова московська. Українська мова не сміє бути хочби й звичайним предметом науки, не то в публичних, але й в приватних школах.

В цїлій Галичинї, отже на території, рівній простором північно-західній Українї, в зазначених вище межах було в 1910/11 р. 61 державних ґімназій, 14 реальних шкіл, 17 приватних мужеських ґімназій, 14 приватних жіночих ґімназій, 13 жіночих лїцеїв, 18 учительських семинарій, 17 торговельних шкіл і 1 рільнича середня школа, себто разом 155 середнїх шкіл. Одна середня школа приходить тут на 506 км² або на 51.840 душ населення. Ті числа красноріччиво говорять про дбайливість обох урядів, російського й австрійського, про вище й середнє шкільництво. В північно-західній Українї під російським пануваннєм приходить на одну середню школу $4^1/_2$ разів стільки простору і $2^1/_2$ разів стільки населення, що в Галичинї. Та на жаль приходить ся зазначити, що дбайливість австрійського правлїння про просвіту обох народів, які заселюють Галичину, Українцїв і Поляків, далеко неоднакова. Ст. Баран виказав, що вже саме розміщеннє середнїх шкіл у Галичинї нерівномірне й що під сим оглядом східна українська Галичина упослїджена в користь західної, польської. Та се була-б ще марниця; упослїдженнє українського елєменту виступить щойно тодї зовсїм ярко, коли скажемо, що зі всїх середнїх шкіл, удержуваних коштом держави, тільки в 5 ґімназіях викладова мова українська, у всїх инших державних і краєвих середнїх школах Галичини, з виїмкою нїмецької ґімназії у Львові, польська. Таким чином одна середня державна українська школа приходить на 11.000 км² або на 770.000 душ українського населення в Галичинї. Се відносини, котрим подібні можна найти хиба у Ферганській або якій иншій области азійської Росії, які одначе негідні середньо-европейської держави. І тому україн-

ське громадянство, трактоване по мачошиному правлїннєм, бажаючи все-таки бодай в части вдоволити своїм культурним потребам, пішло по традиціям давнїх брацтв і кинуло ся засновувати приватні українські мужеські й жіночі ґімназії, учительські семинарії й жіночі лїцеї, беручи цїлий тягар удержання тих шкіл на свої незасібні плечі. В хвилї вибуху великої світової війни було у східній Галичинї 6 приватних українських мужеських ґімназій, 2 жіночі ґімназії, 1 реальна школа й кілька жіночих лїцеїв і учительських семинарій, удержуваних виключно зі складок української громади.

Переходячи до низшого шкільництва, мусимо зазначити, що нам не вдало ся роздобути дат для поодиноких частин російських ґуберній, котрі входять в область північно-західної України й прийшло ся вдоволити ся сумаричними даними про цїлі ґубернії. Одначе се не перешкодить нам до осягнення вірних вислїдів в обчисленнях, бо звичайно ріжниці поміж поодинокими повітами одної й тої самої ґубернії бувають невеликі та в кожнім разї не такі значні, щоб могли спричинити помилки при обчислюванню пересїчних відсотних даних і для частин. Низших шкіл всїх типів по даним з 1912/13 р. було:

в ґубернії	число низших шкіл
Городненській	1875
Минській	2190
Холмській	813
Волинській	2395

Розділивши низші школи на простір і населеннє дотичних ґуберній, побачимо, що одна школа припадала:

в области	на км² простору;	на душ населення:
на Підляшу	20·6	1092
„ Полїсю	41·7	1385
„ Холмщинї	16·6	1338
„ Волинї	29·9	1749

Виходить, що з огляду на простір низші школи найгустійше розміщені в Холмщинї, найрідше на Полїсю (Пинщинї); з огляду на число населення найлїпше забезпечене школами Підляше, найгірше Волинь. В цїлій північно-західній Українї під російським пануваннєм одна низша школа приходить пересїчно на 29·5 км² простору або на 1425 душ населення.

В Галичинї в 1911/12 р. було 6077 народнїх шкіл. Тут одна народня школа приходить на 12·9 км² простору або на 1321 душ населення. У відношенню до населення виходила-б ріжниця ненадто велика; та треба звернути на те увагу, що

в північно-західній Україні низші школи майже всі одноклясові, коли в Галичині 2493 шкіл, себто $41^{0}/_{0}$ всіх істнуючих шкіл, дво- і більше клясові. Властива ріжниця виступить щойно тоді, коли візьмемо в рахубу число дітей, котрі користають зі шкільної науки.

Ґубернія	Число шкіл	Учеників	На 1 школу учеників
Городненська	1875	103.560	55
Минська	2190	138266	63
Холмська	813	?	?
Волинська	2395	147298	62

Як бачимо, в північно-західній Україні на одну школу приходить коло 60 учеників, що вже само вказує на одноклясовий тип шкіл. В Галичині число учеників народніх шкіл виносить 1,264.756, що дає на одну школу пересічно 208 учеників, себто $3^{1}/_{2}$ рази більше ніж за російською границею. Викладовою мовою в північно-західній Україні російський уряд назначив також і в народніх школах московську мову, незрозумілу для місцевого населення; тому народні учителі силою обставин примушені там, всупереч законови, все-ж-таки при науці послугувати ся здебільша українською мовою. В Галичині народніх шкіл з українською викладовою мовою є 2545. У відношенню до населення одна українська народня школа приходить тут на 1513 Українців, одна польська на 1081 Поляків. Коли тому брати сам український елемент на увагу, то випосаженнє його на полі народнього шкільництва виходило-б в Галичині навіть гіршим ніж у північно-західній Україні під російським пануваннєм. При порівнюванню українського шкільництва в Галичині з польським треба ще тямити, що народні школи з українською викладовою мовою переважно одноклясові; зі загального числа 2493 більше-клясових шкіл тільки дуже невеликий відсоток приходить на українські. Таким чином український народ покривджений також і на полі низшого шкільництва, хоч не так вже діймаючо та ярко, як в области вищого й середнього. Не завадить згадати, що із 25 громад, в котрих в 1913 р. ще не було зорґанізованої народньої школи, 22 громади припадає на східну, українську частину Галичини.

Успіхи шкільної науки та перш усього наслідки шкільної полїтики даного уряду найкраще слідні на статистиці грамотности. Тому мусимо кинути оком і на сей бік справи. По даним з переписи в 1897 р. грамотність на північно-західній Україні представляєть ся ось як:

На 100 душ населення було неграмотних

Область	загалом мущин	жінок	разом	по відчисленню дітей низше 9 літ разом	мущин
Укр. Підляше	61·6	80·4	70·8	62	50
Західне Полїсє	74·6	89·9	82·2	76	66
Холмщина	67·6	81·0	72·7	65	60
Волинь	75·6	90·2	82·8	77	67
На цілій північно-західній Україні	71·4	87·0	79·0	70	61

З тих даних особливо важні два останні ряди чисел, бо-ж очевидна річ, що дітей до менш-більш 6-го року життя годі числити до неграмотних у властивім розуміню того слова. Пересуваючи границю на 9-ий рік життя, беремо за початок науки у початкових школах можливо найпізнійший вік. Та не дивлячи ся на се, виходять ще застрашаючо великі відсотки неграмотних. Особливо кидаєть ся в очі велика ріжниця в просвіті між мущинами й жінками. На 10 грамотних жінок приходить у грамотних мущин у Холмщині 15, на Підляшу 20, на Волині й Полїсю аж 25. Се наслїдком того, що при недостачі шкільного примусу в російській державі населеннє посилає до народнїх шкіл головно хлопців, задержуючи дївчат вдома, до обслуги в господарстві. Диспропорція між все-ж-таки відносно доволї значним числом народнїх шкіл і високим відсотком неграмотности характеризує, як не можна лїпше, правдиву вартість тих шкіл. Се в більшій половині т. зв. церковно-приходські школи, в котрих вчать люде без відповідного підготування і без потрібного знання. До того обовязкова наука на незрозумілій для місцевого населення московській мові й переслїдуваннє українського письменства спричинює, що ученики не виносять зі школи навіть тої невеличкої користи, яку при даних обставинах все-таки могли-б винести, й по двох-трьох роках по скінченню школи стають знову неграмотними. І тільки цїлковита байдужність російського правлїння для справи народньої освіти в сполуцї з фанатичним гнобленнєм всїх прояв української національности могли довести до таких просто страшних вислїдів, як 90·2% неграмотних жінок або 77% загалом неграмотних (вже по відчисленню дітей низше 9 лїт) на Волині й то саме на тій землї, котра в XVI і XVII в. вела перід в просвітнім руху цїлої України. Що все-ж-таки північно-західна Україна не є таким то відсталим, некультурним краєм російської держави, а тільки жертвою загально-російської системи, на російськім ґрунтї зовсім нормальною про-

явою, на се доказом статистика освіти в инших частинах держави. Полишаючи на боцї всї закавказькі, середно й північно-азійської території, беручи тільки саму т. зв. корінну европейську Росію (без Польщі й Фінляндії), находимо ось які дані:

На 100 душ населення було неграмотних

Область	загалом			по відчисленню дітей низше 9 лїт	
	мущин	жінок	разом	разом	мущин
Европейська Росія (без Польщі й Фінляндії)	67·4	86·3	77·1	70	57

Виходить, що із чотирьох областей, на котрі дїлить ся північно-західна Україна, дві західні, себто Холмщина й Підляше, під оглядом освіти стоять вище нїж пересїч европейської Росії, дві східні, Полїсє і Волинь, дещо низше. Відсоток неграмотних мущин і жінок (по відчисленню дїтей низше 9 лїт) на північно-західній Українї зовсїм такий самий, як і в цїлій европейській Росії. Не завадить згадати, що справа просвіти на розгляданій нами територіі стоїть ненайгірше і в прирівнанню до деяких инших европейських земель; що між европейськими державами є деякі, де просвітні відносини представляють ся ще сумнійше. Так напр. в Р у м у н і ї при обчисленню в 1899 р. по виділенню дїтей до 7 лїт життя найдено 78% неграмотних (67% мущин і 89% жінок). В С е р б і ї на основі обчислень з 1900 р. було серед населення, старшого нїж 6 лїт, 79% неграмотних (66% мущин і 93% жінок). Навіть в західній Европі находимо державу з низшим рівнем загальної освіти нїж населеннє згаданих українських земель: при списї в 1900 р. найдено в П о р т у ґ а л ї ї між населеннєм, старшим нїж 7 лїт, 74% неграмотних (63% мущин і 82% жінок). У всїх тих державах замічуємо так само, як на Українї, велику ріжницю щодо грамотности між мущинами й жінками в некористь жінок. Мало-що краще нїж на північно-західній Українї представляєть ся справа грамотности населення в Б о л г а р і ї, де обчислення з 1905 р. по відшибненню 0—6-лїтнїх виказали 65% неграмотних, і в Е с п а н ї ї (в 1900 р. 64% неграмотних).

Зовсїм нелїпше, навпаки навіть гірше нїж на північно-західній Українї, представляєть ся справа освіти між українським населеннєм в Галичинї. Для порівнання беремо дати з переписи в 1900 р., як менш-більше співчасні з часом російської переписи 1897 р. Загальне число неграмотних по відшибненню дїтей низше 10 лїт виносило тоді в Галичинї 56·0%, отже більше нїж половину населення; з того було неграмотних мущин 51·8%, жінок 60·0%. Сї дати відносять ся до ц ї л о г о

населення Галичини, отже Українців, Поляків, Жидів і Німців-кольоністів. Статистичні публікації про обчислення неграмотних по народностям не подають дат окремо для Галичини, тільки разом для карпатської ґрупи австрійських країв, себто для Галичини й Буковини спільно. Не зважаючи на се, можемо наведені там відсоткові дані прийняти й для самої Галичини без жаху перед помилкою, бо ступінь грамотности на Буковині майже такий самий, що й в Галичині, а при відносно невеликім числі населення Буковини, котре виносить $^1/_{10}$ населення Галичини, дрібна надвижка неграмотних на Буковині не може замітно обтяжити галицького конта. І от статистичні обчислення на основі переписи в 1900 р. виказують **між українським населеннєм Галичини** (з Буковиною) **вище 10 літ** 77·2% **неграмотних**; з того 70·8% мущин і 83·7% жінок. Порівнюючи ті числа з відсотковими даними про неграмотних в північно-західній Україні, бачимо, що надвижка в некористь Галичини неграмотних загалом виносить 7·2%, а неграмотних мущин 9·8%. Проява незвичайно сумна для краю, в котрім вже від 30 літ істнував шкільний примус. Вона пояснюєть ся обставинами, на котрі ми вище вказали: нерівномірним розділом шкіл і ще більш кляс на обидві половини краю, українську й польську, великим ще донедавна саме у східній, українській части краю числом громад без зорґанізованих шкіл або з т. зв. „нечинними“ школами, насаджуваннєм шкіл з польською викладовою мовою по українських громадах в цілях, які з просвітою не мають нічого спільного. Ціла управа шкільництва в Галичині спочиває в руках польської Шкільної краєвої Ради й на неї в першій лінії спадає відповідальність за сей сумний стан грамотности. Правда, в останнім десятилїттю відносини дещо поправили ся і статистичні дані з 1910 р. виказують між населеннєм Галичини вище 10 літ вже тільки 40·6% неграмотних (36·3% мущин, 44·7% жінок). Серед українського населення відсоток неграмотних спав на 61·0%, з того неграмотних мущин 53·4%, жінок 68·7%. Таким чином число всїх неграмотних у Галичині за десятилїттє 1900—1910 зменшило ся о 15·4%, число неграмотних Українців о 16·2%. Все-ж-таки Галичині ще дуже далеко до того рівня народньої освіти, яку бачимо напр. в судетській ґрупі австрійських країв (Чехії, Моравії і Шлеську), де по даним з 1910 р. було тільки 2·4% неграмотних!

5. Рільництво й годівля домашнїх звірят. *)

Північно-західна Україна се наскрізь рільнича область. По даним переписи з 1897 р. на 1000 душ населення було зайнятих при хлїборобстві, лїсництві й рибальстві:

в ґубернії:	
Городненській	690
Минській	748
Люблинській	670
Сїдлецькій	678
Волинській	749

N. B. Не маючи дат для Холмщини, наводимо дані про люблинську й сїдлецьку ґубернії, з котрих опісля виділено Холмщину.

Як бачимо, головним зайняттєм населення північно-західної України є хлїборобство, себто рільництво враз зі спорідненими йому побічними способами зарібкування. У волинській і минській ґубернії більше нїж $^3/_4$, в инших майже $^7/_{10}$ цїлого населення працює коло управи землї і з неї живе. Відсоток, який під сим оглядом виказує волинська ґубернія ($74{\cdot}9\%$), є заразом пересїчним відсотком для цїлої европейської Росії. Офіціяльна російська статистика не виказує участи поодиноких націй в ріжних родах зайнять. Все-ж-таки можемо зовсїм певно сказати, що серед самого тільки українського населення відсоток хлїборобів ще значно вищий нїж пересїчний, бо приходить ся відчислити от хочби Жидів ($14{\cdot}5\%$ населення), котрі в хлїборобстві зовсїм не беруть участи. Вже через се піднесеть ся відсоток хлїборобів у всїх инших націй на 85%. Коли по обчисленням Бузка [Wiadomości statystyczne, т. 20] між Українцями в Галичинї $94{\cdot}4\%$ живе з хлїборобства, то з великою правдоподібністю те саме відношеннє можна прийняти й для північно-західної України. Таким чином хлїборобство являєть ся основним змістом економічного життя північно-західної України й українського населення зокрема. Способи й успіхи хлїборобства залежать у значній части від фізичних умов, у першій лїнії від роду та якости землї. Земля в північно-західній Українї далеко неоднакова. Південна частина кремянецького повіту захоплює ще чорноземну степову полосу. В південній Холмщинї й Волинї, менш-більш по лїнію Холм-Рівне міняєть ся сїрий т. зв. „лїсовий“ чорнозем з глиною та суглинками, що дає також доволї плодовиту землю. Виїмку становить білгорайський повіт, західна частина замостського з пісковатим, мало врожайним ґрунтом. На

*) Лїтература. Крім вище згаданих творів: Статистическій ежегодникъ совѣта съѣздовъ представителей промышленности и торговли на 1913 г. подъ ред. В. И. Шараго; Fr. Bujak, Galicya, t. I-II; E. Pistor, Die Volkswirtschaft Österreich-Ungarns; G. von Schulze-Gâvernitz, Volkswirtschaftliche Studien aus Russland.

північ від лїнії Холм-Рівне переважають піски й супіски, а в долинах рік торфяки. Крім того на Підляшу (в Берестейщинї й кобринськім повітї) та Полїсю (в Пинщинї) поширені т. зв. „підзоли“, що мають до 70% кварцевого пилу; се полоса вбогого хемічним складом, мало врожайного ґрунту, на якім тільки при ужиттю штучних погноїв хлїборобство може дати вдоволяючі успіхи.

Коли хлїборобство в економічнім життю північно-західної України грає таку визначну ролю, інтересно знати, скільки тут управної землї та як вона роздїлена. Перше всього розглянемо загалом простір управної і пригожої до управи землї по поодиноким родам її ужиткування на підставі дат з 1887 р.

Ґубернії	З цїлого простору землї приходило на: рілю	лїс	сїножати й пасовища	инші роди	неужитки
Городненська	39·7%	23·7%	19·6%	4·2%	12·8%
Минська	23·5%	40·2%	13·5%	1·9%	20·9%
Волинська	37·9%	23·4%	14·5%	12·7%	11·5%
Польща	55·0%	20·6%	16·2%	3·3%	4·9%

Для Холмщини потрібних дат нема, тому ми навели дані, що відносять ся до цїлого Польського Королївства (з 1894 р.) й можуть бодай в приближенню дати образ відносин в Холмщинї. Малий відсоток рілї й великий неуправної землї (більш нїж $1/5$ цїлої поверхнї) в минській ґубернії пояснюєть ся фізичними обставинами, а саме забагненнєм землї. Висушеннє багон дало тисячі гектарів нової землї під хлїборобську культуру. Зато там найбільший відсоток лїсів. Так само із неужитків городненської ґубернії львина пайка припадає на полїські багна, котрі сягають в области тих ґуберній. Для порівнання візьмім дані про Галичину з 1913 р.:

область	З цїлого простору землї приходить на: рілю	лїс	сїножати й пасовища	инші роди	неужитки
Галичина	48.5	25·7	20.9	0·6	3·5

Виходить, що в Галичинї, не зважаючи на гористий терен на полуднї, відсоток неуправної землї менший нїж навіть в Польщі. Завдяки Карпатам Галичина багатша лїсом нїж північно-західна Україна з виїмкою минської ґубернії, з котрої зрештою тільки один повіт, пинський, належить до нашої територіі. Теж саме приходить ся сказати про сїножати й пасовища, а також і про рілю, бо високий відсоток рілї в Польщі треба почислити

на долю західних, властиво польських областей, зрештою відносини поодиноких родів культури землї в обох частинах західної України, галицькій і закордонній, підходять дуже близько до відносин в Прусії, де в 1900 р. було 49·9% ріллї, 19·9% сїножатей і пасовищ, 23·7% лїса й 6·4% неужитків.

Тепер переходимо до питання, кому належить земля, як вона роздїлена поміж поодинокі роди посїдачів. Під сим оглядом статистичні дані з 1905 р. дають для північно-західної України ось який образ:

ґубернії	простір всеї землї гектарів	З того належало: державі й загалом колєктивним власникам	мужикам надїльної	ріжним приватним посїдачам
		г е к т а р і в		
1. Городненська	3,573.476	608.013	1,653,709	1,311.754
		17·0%	46·3%	36·7%
2. Минська	8,734.664	883.421	2,121.132	5,730.105
		10·1%	24·3%	65·6%
3. Волинська	6,291.621	712.138	2,505.728	3,073.724
		11·3%	39·8%	48·9%
4. Холмська	1,350.030	110.159	750.511	489.360
		8·1%	55·5%	36·4%
Разом . .	19,949.791	2,313.731	7,031.080	10,604.963
		11·6%	35·2%	53·2%

Виходить, що на північно-західній Українї більша половина всеї землї належить приватним посїдачам. Які елєменти входять в отсю ґрупу, розглянемо пізнїйше. Мужицької надїльної землї є дещо більше нїж третина, а останок припадає державі, церкві й ріжним публичним інституціям. Коли прирівняти отсї відносини до загально-російських, виявить ся інтересна ріжниця. В 50-ти ґуберніях европейської Росії в 1905 р. виносили державні й колєктивні землї 39·1%, мужицькі надїльні 35·1%, приватні 25·8%. Як бачимо, відсоток мужицьких надїльних земель є в північно-західній Українї рівний пересїчній російській нормі, але обидві инші ґрупи сильно пересунені: в північно-західній Українї відсоток приватних земель більше нїж двічі більший, державно-колєктивних тричі менший нїж пересїчно в Росії.

Пригляньмо ся всїм тим трьом ґрупам земельних посїдачів близше. Загальна сума державних і загалом колєктивних земель дїлить ся на ось які катеґорії:

4

	Ґубернії:			
	Городненська	Минська	Волинська	Холмська
Сума всїх колєктивних земель гектарів	608.013	883.421	712.138	110.159
	З того приходить на землї:			
1. Державні гектар.:	397.028	786.421	523.740	?
відсоток:	65·3%	89·0%	73·5%	
2. Удїльні гектарів:	156.648	—	57.666	?
відсоток:	25·8%		8·1%	
3. Церковні гектар.:	36.526	54.329	100.061	?
відсоток:	6·0%	6·1%	14·0%	
4. Монастирські гект.:	3.045	5.194	4.116	?
відсоток:	0·5%	0·6%	0·6%	
5. Міські гектарів:	14.710	37.421	16.778	5.036
відсоток:	2·4%	4·3%	2·4%	4·6%
6. Инші гектарів:	326	—	9777	?
вісоток:			1·4%	

Як слїдно, в ґрупі колєктивних посїдачів найбільша пайка, коло $^3/_4$ землї, приходить на державу. На другім місцї стоять удїльні землї, котрі спеціяльно призначені на утриманнє царської родини. В европейській Росії пересїчний відсоток державних земель ще вищий і виносить 89% всеї землї тої ґрупи, себто рівняєть'ся відсоткови в минській ґубернії. Пересїчний відсоток удїльних земель в Росії виносить 50% сеї ґрупи. Церковними землями найбагатша у нас волинська, міськими холмська ґубернія; зрештою для означення инших катеґорій посїдання в тій ґрупі для холмської ґубернії нема потрібних даних.

Перейдім тепер до ґрупи ріжних приватних посїдачів, котра на нашій територїї займає більше нїж половину всеї землї. Тут виступають ось які катеґорії:

	Ґубернії:			
Сума всїх особисто-приватних земель гектарів:	Городненська	Минська	Волинська	Холмська
	1,166.686	5,271.942	2,817.150	489.360
	З того приходить на землї:			
1. Дворян, гектарів	861.768	4,405.617	2,228.061	?
відсоток	73·9%	83·6%	79·1%	
2. Духовенства, гектар.	11.220	2.470	6.943	?
відсоток	1·0%	0·1%	0·3%	
3. Купців і почесних горожан, гектарів	637	336.890	158.378	?
відсоток		6·4%	5·6%	

	Ґубернії:			
Сума всїх особисто-приватних земель гектарів	Городненська 1,166.686	Минська 5,271.942	Волинська 2,817.150	Холмська 489.360
	З того приходить на землї:			
4. Міщан, гектарів	167.132	66.539	172.110	?
відсоток	14·3%	1·2%	6·1%	?
5. Мужиків, гектарів	124.601	154.551	171.677	126.520
	10·7%	2·9%	6·1%	25·9%
6. Инших, гектарів	1.328	305.874	79.980	?
	0·1%	5·8%	2·8%	

N. B. Тут почислено тільки землї, що находять ся в посїданню фізичних осіб, і виділено всї ті, що становлять приватне майно ріжних товариств.

Подрібних дат для означення поодиноких катеґорій приватних посїдачів у Холмщинї поки-що нема. Тільки в звідомленню Чіхачова наведено скільксть землї, купленої мужиками, котра як ненадільна належить до сеї ґрупи. Дані з инших областей північно-західної України показують, що львина частина землї, належної приватним власникам, пересїчно 81%, находить ся в руках дворянства, дїдичів. Щодо мужицьких земель в тій ґрупі — то тільки в холмській ґубернії вони підіймають ся понад четвертину, в инших трьох ґуберніях їхній відсоток зовсїм дрібний, доходить в пересїчи ледви до 5%. Загалом в цїлій північно-західній Україні, — коли прийняти, що в Холмщинї в ґрупі приватних посїдачів усї немужицькі землї належать дворянам, — т. зв. панські або дїдичівські землї становлять 39·5% всеї земельної посїлости. В Галичинї катеґорії дворянських земель відповідає т. зв. табулярна власність, котра в 1902 р. виносила 2,917.000 гектарів, себто 37·2% поверхнї краю; у східній, українській части Галичини відсоток табулярної власности вищий нїж пересїчний і виносить 40·3%. Одначе не вся табулярна власність находить ся в руках дїдичів: 505.400 гект., себто 6·4% простору належить до публичної власности (домени, добра релїґійного фонду і т. ин.), 25.700 гект., 0·3%, до правних осіб; значить, дїдичівські маєтки виносили в Галичинї в 1902 р. 30·5% всеї землї, себто о 9% менше нїж в північно-західній Україні під російським пануваннєм. В 50 ґуберніях европейської Росії дворянська власність становить лишень 13·4% всеї землї. Як бачимо, дїдичівська верства находить ся в північно-західній Україні у виїмково кориснім положенню і займає значно більшу пайку землї нїж в сусїднїх областях.

4*

Немалий інтерес для нас має також питаннє про національну приналежність земельних власників у тій ґрупі. Звичайно Поляки опирають свої претенсії на українські землї на тім, що хоч число польського населення на Українї дуже невеличке, все-ж-таки значний відсоток землї находить ся в польських руках. Польські денники при тій нагоді безнастанно торочать, що в українських областях більша половина, а то й три четвертини всеї землї належать до посїдачів польської народности. Що серед дворян-дїдичів на правобічній Українї є чимало Поляків, сього нїхто не стане оспорювати, се наслїдок давнїх полїтичних обставин з часів приналежности до польської держави. Але польський елємент зовсїм не грає тут такої ролї, яку йому приписують. Баламуцтво виходить вже через те, що — свідомо, чи несвідомо — іґноруєть ся офіціяльний подїл земель на три ґрупи й відносини в ґрупі приватних посїдачів переносить ся на цїлу земельну власність. Для вияснення справи наводимо статистичні обчислення з 1909 р., подані в польській публїкації: Krzyżanowski i Kumaniecki, Statystyka Polski.

Ґубернїя	Відсоток польської власности в ґрупі приватн. земель	Вартість польської власности у відношенню до инших (крім Жидів)
Городненська	43·12	8·6
Минська	49· 5	29·2
Волинська	45· 7	27·3
Холмська	74· 6*	?

Таким чином тільки на самім етноґрафічнім пограничу, в однїй Холмщинї, відсоток землї, котра находить ся в польських руках, досягає $^3/_4$ всеї виділеної у ґрупу приватної земельної власности. В трьох инших областях північно-західної України польська посїлість не досягає навіть половини простору земель тої ґрупи. Але практичне значіннє має не так сам простір, як справжня вартість посїданої землї. Урожайна і старанно управлена ріля дає зовсїм иншу економічну силу нїж піскові видми, багновища й підзоли. З огляду на се для оцїнки економічного становища Поляків у ґрупі приватної земельної власности рішаюче значіннє мають числа, наведені нами в другім рядку. Для Холмщини не маємо на жаль даних про відсоткову вартість польських ґрунтів; але коли навіть приймемо, що вона рівна відсоткови простору, то й тодї вартість польської власности у відно-

---

* На підставі даних у звідомленню Чіхачова.

шенню всеї иншої (крім жидівської) власности в ґрупі приватних посідачів винесе 34·9% або мало-що більше ніж третину.

Зовсім инший образ вийде, коли розглянути відношеннє польської земельної посілости до цілого простору земель, беручи під увагу всї три ґрупи земельної посілости. Про простір польських надільних ґрунтів не маємо даних, але він, з виїмкою Холмщини, всюди зовсїм мізерний, куди менший ніж відсоток населення; його можна в найліпшім разї прийняти за половину відсотку населення, допускаючи притім можливість помилки на 1—2% в один або другий бік. Землї першої ґрупи (державні, надільні й т. ин.) всї в непольських руках. Маючи отсе на увазї, легко обрахувати, що властивий відсоток польської земельної посілости виносить:

в городненській	ґубернії	18·6%
„ минській	„	12·3%
„ волинській	„	23·7%
„ холмській	„	35·4%

Як бачимо, і в самій Холмщині сума польської земельної посілости далеко не доходить до половини всеї землї. В трьох инших областях північно-західної України вона виносить менше ніж четвертину, в минській ґубернії ледви восьмину.

Третя ґрупа земельної посілости се т. зв. надільна земля, значить, та, котра припала мужикам яко наділ при освободженню з кріпацтва в 1861 р. Таким чином се корінна мужицька земля. Щоб дати загальний образ мужицького стану посідання, зведемо тут мужицьку землю всїх катеґорій, нетільки надільну, але й з инших ґруп посідачів.

	Ґубернії:			
Мужицька посілість:	Городнен.	Минська	Волинська	Холмська
1. Надільна, гектарів	1,653.709	2,121.132	2,505.728	750.511
відсоток	86·1%	80·1%	89·0%	85·6%
2. Особиста власність: гектарів	124.601	154.551	171.677	126.520
3. Власність мужицьких товариств, гект.	16.487	5.561	19.933	—
4. Власність мужицьк. стоваришень, гект.	123.956	367.696	119.231	—
5. Власність мужицько-міщанських стоваришень, гектарів	277	106	—	—
Разом всеї мужицьк. власности, гектар.	1,919.030	2,649.046	2,816.569	877.031

З того зіставлення виходить, що відношеннє простору мужицької землї до простору земельної посїлости инших суспільних верств на нашій области дуже неоднакове. Найлїпше представляєть ся справа в Холмщинї, де мужицькі ґрунти становлять 64·9% всеї землї, але ті дані зібрані в 1909 р., отже вже по виданню закону з 9 падолиста 1906 р., причім Холмщина стояла все під особливою опікою „Крестьянскаго Поземельнаго Банка". Корисно укладають ся відносини в городненській ґубернїї, де мужицька посїлість становить 53·7% всеї землї, супроти 24·1% дворянської. У волинській ґубернії 44·1% мужицької землї, 35·4% дворянської. Найгірше поставлені мужики в минській ґубернїї, де не мають навіть третини землї (30·3%), міжтим коли дворянам належить більше нїж половина (50·4%). Загалом на північно-західній Україні мужицька посїлість виносить 41·4%, отже менше нїж половину всеї землї. В Галичинї простір т. зв. рустикальних земель виносив у 1902 р. 4,933.000 гектарів, себто 62·8% цїлої поверхнї; але не вся рустикальна земля належить справдї до мужиків.

Головною підставою економічного побуту мужиків у ройській державі — се надільна земля. В північній-західній вокраїнї вона виносить 80—89% всеї мужицької землї. Надїли, сутрі припали на долю мужиків при освобадженню в 1861 р., бкли далеко нерівні, залежні нетільки від доброти землї, але й від приналежности кріпаків до поодиноких ґруп земельних посїдачів. Найлїпше забезпечено землею мужиків на державних ґрунтах: вони дістали пересїчно по 7·3 гектара на кожду реУі·ську душу. На удїльних землях пайка виносила в середнїм 5з2 гектара, на дїдичівських по 3·5 гектара, отже менше нїж половину державного надїлу. Треба додати, що мужики при освободженню не дістали всеї тої землї, котрою користували ся за часів кріпацтва; часть її зостала ся в руках дїдичів, удїлу й держави. Освободженим прийшло ся господарювати на менших пайках і ще платити величезні суми викупної плати. Крім того закон дозволяв дїдичам давати мужикам надїльну землю безплатно, коли мужик вдоволяв ся $1/4$ звичайного паю. Сим правом користувало ся чимало дїдичів, творячи таким чином заразже на початку вольної доби клясу мужиків, недостаточно забезпечених землею. Вкінцї двірська служба зовсїм не дістала надїлів і попала відразу в положеннє сїльського безземельного пролєтаріяту.

З протягом часу відносини все погіршали ся. Розмноженнє населення серед мужицької верстви йшло куди швидше нїж прикупка нової землї. Наслїдком того щораз більше дробленнє

земель, а заразом чисельний зріст безземельних пролетарів. Як представляла ся справа в 1905 р., показує отся табличка:

Ґубернія:	Простір надільної землі, гектарів:	Число господарств:	На 1 господарство приходить гектарів
1. Городненська	1,653.709	91.700	18·0
2. Минська	2,121.132	213.900	9·9
3. Волинська	2,505.728	292.400	8·5
4. Холмська (в 1909 р.)	750.511	119.130	6·3

Сї дані стануть яснїйші,коли скажемо, що в звичайній господарській сімї буває 2—3 давні ревізські душі, бо дорослі сини, навіть подруживши ся, звичайно ведуть спільне господарство з батьком. До того ще треба тямити, що тут не взято під увагу безземельних, число котрих напр. в однїй Холмщинї (в селах і посадах) доходить до показної висоти 139.672 душ, себто 13·9% всього сїльського й посадського населення.

Але пересїчні дані ще не дають докладного поняття про фактичний розділ мужицької землї на господарства ріжної великости та про віднощення поодиноких ґруп великости до себе. Се слїдно щойно з отсього зіставлення.

Число господарств великости

Ґубернії	менше 1 дес (1·09ha)	1—3 дес. (1·09-3·3ha)	3—5 дес. (3·3-5·5ha)	5—7 дес. (5·5-7·6ha)	7—10 дес. (7·6-11ha)	більше ніж 10 д. (11 ha)
Городненська	2700	700	800	1800	7700	78000
відсоток	2·9%	0·8%	0·9%	1·9%	8·4%	85·1%
Минська	0	1900	24400	60500	71800	55300
відсоток		0·9%	11·4%	28·3%	33·6%	25·8%
Волинська	1500	6700	71400	78500	69200	65100
відсоток	0·5%	2·3%	24·4%	26·8%	23·7%	22·3%

Для Холмщини дат нема, тому прийдеть ся нам заступити їх бодай відсотковими даними про люблинську й сїдлецьку ґубернїю, причім у статистичних виказах і катеґорії великости дещо відмінно розділені.

Відсоток господарств великости:

Ґубернія	менше 1½ дес. (1·64ha)	1½-7½ дес. (1·64-8·55ha)	7½—10 дес. (8·55—11ha)	більше ніж 10 дес. (11ha)
Люблинська	10·9%	77·0%	6·7%	5·4%
Сїдлецька	9·8%	68·8%	9·9%	11·5%

Звичайно мужицькі господарства ділять на 1. с е р е д н ї, де хоч сам власник з родиною також працюють у полї, але та праця не вистарчає і тому він мусить послугувати ся також наємною працею і продукує більше, нїж спотребовує; 2. м а л і, де власник з родиною самі обробляють землю і де земля може ще від біди їх виживити; 3. д р і б н і, де робота коло господарства не зуживає вповнї сил цїлої родини, анї не дає їм повного утримання. Само собою зрозуміле, що границя між тими трьома родами мужицьких господарств не може бути різка анї всюди однакова. Вона залежить від якости ґрунту, інтенсивности й роду управи, умов збуту і т. ин. Беручи всї ті умови на увагу, ми уважаємо за середнї ті мужицькі господарства, що мають більше нїж 11 гектарів (10 десятин) землї, за малі господарства від 3·3 до 11 гектарів (3—10 десятин), за дрібні господарства менші нїж 3·3 гектари (3 десятини).

Тепер розгляньмо вище наведені дані. Найлїпше представляєть ся справа на Підляшу (городненська ґуб.), де 85·1% господарств приходить ся прирахувати до середнїх, 11·2% до малих, а тільки 3·7% до дрібних, несамостійних. Правда, тутже треба зробити застереженнє, що Підляше лежить в области найменше урожайних ґрунтів, у полосї підзол. На другім місцї кладемо Волинь з 22·3% середнїх, 74·9% малих і 2·8% дрібних мужицьких господарств. На третїм Полїсє (минська ґуб.) з 25·8% середнїх, 73·3% малих і 0·9% дрібних господарств; тут чисельно справа виглядає навіть дещо лїпше нїж на Волинї, але якість ґрунтів стоїть куди низше. Для Холмщини, з огляду на відмінне уґрупуваннє господарств у статистичних виказах, прийдеть ся пересунути границю між малим і дрібним господарством на 1½ десятини (1·64 гектара), що одначе не спричинить більшої ріжницї нїж на 2-3%. В полудневій Холмщинї (люблинська ґуб.) середнїх господарств виходить 5·4%, малих 83·7%, дрібних 10·9%, в північній (сїдлецька ґуб.) середнїх 11·5%, малих 78·7%, дрібних 9·8%. Узявши під увагу, що північна Холмщина має малоурожайну землю, подібну, як полуднева городненська ґубернїя, прийдеть ся економічне положеннє мужиків у сїй области признати за найскрутнїйше.

Пригадуємо, що ми всюди брали на увагу саму надїльну землю, без уваги на пізнїйше прикуплені ґрунти, бо про роздїл сеї останньої на катеґорії господарств нема потрібних дат. Не зважаючи на се, наведені відсоткові числа можна уважати за зовсім реальний образ відносин, бо — як вище показано — надїльні землї становлять 80—90% всеї мужицької посїлости,

отже пізнійше придбані землї грають відносно дуже незначну ролю.

В Галичинї роздробленнє мужицької землї поступило куди дальше нїж в північно-західній Українї під російським пануваннєм. На се вказує вже хочби те, що Галичина має значно густїйше населеннє, а не зважаючи на се, відсоток населення, що живе з хлїборобства, тут навіть дещо вищий. Подрібний образ роздїлу земельної посїлости подають ось які дані з 1902 р.

Область	Відсоток господарств великости:					
	менше 0·5 ha.	0·5—1 ha.	1—2 ha.	2—5 ha.	5—10 ha.	більше нїж 10 ha
Цїла Галичина	6·9%	12·4%	23·3%	37·5%	15·0%	5·4%
Західна Галичина	7·4%	11·7%	22·5%	37·5%	15·5%	5·7%
Східна Галичина	6·5%	12·6%	23·5%	37·2%	14·4%	4·9%

Як бачимо, ріжниці у відношенню господарств ріжної великости між польською і українською частю краю дуже невеличкі; все-ж-таки роздробленнє в українській части ще дещо більше нїж у західній. Коли за границю між дрібним і малим господарством, з огляду на дещо більшу інтенсивність управи й кращі відносини збуту, покласти за Буяком на 2 гектари (замісць 3·3 гект., як у північно-західній Українї), все-таки відсоток дрібних господарств у східній Галичинї вийде на 42·6%, малих на 51·6%, середнїх тільки на 4·9%. Значить, майже половину всїх господарств треба прирахувати до катеґорії несамостійних, які не в силї виживити своїх власників. В прирівнанню до того навіть відносини в північній Холмщинї являють ся ще дуже корисними.

Тепер переходимо до огляду рільничої продукції, до вияснення питання, які земельні плоди та в якій скількости дає хлїборобство на території північно-західної України й наскільки вони покривають запотребуваннє місцевого населення. Ізза обмеженого обєму нашої розвідки збираємо всї ґрупи земельної посїлости в одно, хоча порівнаннє управи та продуктивности мужицьких, дїдичівських і державно-удїльних земель було-б безперечно також доволї інтересне.

Продукція поодиноких родів збіжа представляєть ся на нашій території ось як:

Пшениця

Ґубернії	Засіяний простір тисяч. гект.	Сер. збір за р. 1907—11 метр. сотн.	З 1 гект. зібрано метр. сотн.
Городненська	24·5	216.693	8·8
Минська	32·2	260.416	8·1
Волинська	275·2	2.725.155	9·9
Люблинська	105·0	1,281.890	12·2
Сїдлецька	42·9	470.975	10·9
Разом .	479·8	4,955.129	10·3

Жито

Ґубернії	Засіяний простір тисяч. гект.	Сер. збір за р. 1907—11 метр. сотн.	З 1 гект. зібрано метр. сотн.
Городненська	416·8	3,116.873	7.5
Минська	634·5	4,236.464	6·7
Волинська	625·0	5,182.515	8·3
Люблинська	227·8	2,235.271	9·8
Сїдлецька	250·7	2,168.605	8·6
Разом .	2154·8	16,939.728	8·0

Ячмінь

Ґубернії	Засіяний простір тисяч гект.	Сер. збір за р. 1907—11 метр. сотн.	З 1 гект. зібрано метр. сотн.
Городненська	53·2	399.586	7·5
Минська	109·0	845.354	8·0
Волинська	185·4	1,679.196	9·1
Люблинська	99·0	1,187.196	12·0
Сїдлецька	28·7	282.179	9·8
Разом .	475·3	4,393.511	9·2

Овес

Ґубернії	Засіяний простір тисяч гект.	Сер. збір за р. 1907—11 метр. сотн.	З 1 гект. зібрано метр. сотн.
Городненська	182·9	1,244.563	6·8
Минська	270·1	2,077.400	7·7
Волинська	435·0	3,984.101	9·1
Люблинська	170·3	1,662.648	9.8
Сїдлецька	130·8	1,119.858	8·6
Разом .	1189·1	10,088.570	8·5

Гречка

Губернії	Засіяний простір тисяч. гект.	Сер. збір за р. 1907—11 метр. сотн.	З 1 гект. зібрано метр. сотн.
Городненська	32·7	139.023	4·3
Минська	78·3	339.775	4·3
Волинська	131·2	867.478	6·6
Люблинська	34·0	258.234	7·3
Сїдлецька	14·1	91.217	6·5
Разом .	290·3	1,695.727	5·9

Просо

Губернії	Засіяний простір тисяч. гект.	Сер. збір за р. 1907—11 метр. сотн.	З 1 гект. зібрано метр. сотн.
Городненська	2·2	13.907	6·3
Минська	14·0	98.187	7·0
Волинська	39·7	432.550	10·9
Люблинська	10·2	126.362	12·4
Сїдлецька	5·7	60.024	10·5
Разом .	71·8	731.028	10·2

Горох і сочевиця

Ґубернії	Засіяний простір тисяч гект.	Сер. збір за р. 1907—11 метр. сотн.	З 1 гект. зібрано метр. сотн.
Городненська	18·3	125.270	6·9
Минська	19·4	139.166	7·2
Волинська	47·7	449.396	9·4
Люблинська	15·8	143.077	9·1
Сїдлецька	14·9	131.728	8·9
Разом .	116·1	988.637	8·5

Бульба

Ґубернії	Засіяний простір тисяч гект.	Сер. збір за р. 1907—11 метр. сотн.	З 1 гект. зібрано метр. сотн.
Городненська	117·1	7,345.710	62·7
Минська	196·4	13,758.125	70·1
Волинська	150·7	11,588.306	76·9
Люблинська	111·4	13,339.284	119·7
Сїдлецька	107·8	10,023.746	93·0
Разом .	683·4	56,055.171	82·1

Ґубернії	Лен: Засіян. простір т. гект.	Середн. збір за р. 1907—11 м. с. сімя	волокна	З 1 гект. зібр. м. с. сімя	волок.	Коноплї: Засіян. простір т. гект.	Середн. збір за р. 1907—11 м. с. сімя	волокна	З 1 гект. зібр. м. с. сімя	вол.
Городн.	11·0	59.335	56.170	5·4	5·1	1·3	5.756	5.822	4·4	4·5
Минсь.	24·6	130.872	153.586	5·3	6·2	6·0	30.324	39.721	5·1	6·6
Волин.	10·6	61.615	65.288	6·0	6·2	11·3	66.600	85.280	6·0	7·6
Любл.	4·6	30.914	31.240	6·7	6·8	3·8	28.487	31.242	7·5	8·2
Сїдлец.	5·2	32.374	29.143	6·2	5·6	0·9	4.477	5.281	5·0	5·6
Разом	56·0	315.110	335.427	5·6	6·0	23·3	135.644	167.346	5·8	7·2

Ґубернії	Цукрові буряки: Засїяний простір тисяч гект.	Сер. збір за р. 1907—11	З 1 гект. зібрано	Тютюн: Засїяний простір гектарів:	Сер. збір за р. 1907—11	З 1 гект. зібрано
		метр. сотн.			метр. сотн.	
Городненська	—	—	—	4·4	87·0	20·0
Минська	—	—	—	—	—	—
Волинська	33·4	4,491.304	134·5	320·0	3941·6	12·3
Люблинська	16·6	3,233.358	194·8	—	—	—
Сїдлецька	—	—	—	—	—	—
Разом .	50·0	7,724.662	154·5	324·4	4028·6	12·4

Отсї таблички дають наглядний образ головних родів рільничої продукції північно-західної України. Як вже кілька разів попереду, так і тепер ізза недостачі даних про поодинокі повіти й частини ґуберній ми мусїли брати дані для цїлих ґуберній, хоч вони не в цїлости належать до української области. Так само недостача окремих даних для Холмщини спонукала нас послугувати ся числами для люблинської і сїдлецької ґуберній, з котрих Холмщину виділено. Таке мимовільне розширеннє територіїдослїдів зовсїм не зіпсує образу, який ми задумали дати, бо-ж і головну ролю гратимуть не абсолютні, лишень відносні числа. Недостача статистичних звідомлень про збір льну, конопель, цукрових буряків і тютюну за останнї роки спонукала нас при обрахованню пятилїтньої пересїчи збору взяти за підставу роки 1907—11, хоч для инших збіж є дати також і з років 1912—14.

Дані про пересїчний збір з одного гектару поля показують нам, що всї управлювані ростини, з виїмкою одного гороху, найбагатший плід приносять в люблинській ґубернії, отже в південній Холмщинї. Се потверджує то, що ми вище сказали про родючість землї. Крім того тут, на західнім пограничу України, замітна більша інтенсивність господарства, котра спричинює, що

й в північній Холмщині (сїдлецької ґуб.), не зважаючи на переважно лихий ґрунт, рільництво дає зовсїм вдоволяючі вислїди та що вона під оглядом врожаю головних артикулів рільництва: пшениці, жита, ячменю і бульби, слїдкує зараз за люблинською ґубернією. На третїм, щодо деяких продуктів навіть на другім місці, приходить ся покласти Волинь, де чорноземний південь накладає недостачі пісної північної части. Найслабші успіхи дає рільництво на Підляшу й Полїсю, причім при поодиноких родах управлюваних ростин замітні деякі ріжниці. Управа пшениці, жита та гречки, себто головних засобів людської поживи, дає найгірші вислїди в минській, управа инших рільничих ростин в городненській ґубернії.

Зрештою щодо врожайности північно-західна Україна займає в російській державі чільне місце. Для порівнання наводимо дані з того самого пятилїття про пересїчний врожай в трьох найплодовитших ґуберніях чорноземної полоси.

Пересїчний врожай з 1 гектара рілї метр. сотн.

Ґубернії	пшениці	жита	ячменю	вівса	гречки	проса	гороху	бульби
Подільська	9·0	9·7	11·0	11·2	8·2	10·2	10·3	74·8
Орловська	10·9	7·8	6·1	7·7	3·8	7·0	6·1	66·7
Рязанська	10·5	8·7	9·1	8·6	3·8	7·8	7·3	67·5

З них бачимо, що люблинська ґубернія тільки щодо врожайности вівса, гречки й гороху уступає подільській, у всїх инших родах збіжа її значно перевищає. Навіть пересїч врожайности цїлої північно-української територіі мало-що низший нїж у тих трьох найплодовитших російських ґуберніях, а щодо продуктивности управи бульби навіть їх перевищає. Сю прояву з огляду на куди вищу якість ґрунту в чорноземній полосї годї инакше пояснити, як старраннїйшою управою поля на північно-західній Українї.

Менш-більш подібні відносини щодо якости землї та способу ведення господарства панують у східній Галичинї. Тому й вислїд жнив тут не виказує надто великих ріжниць. Пересїчна збірка з 1 гектара рілї поодиноких родів збіжа за десятилїттє 1896—1905 р. тут виносила (в метричних сотнарах):

пшениці	жита	ячменю	вівса	гречки	проса	гороху	бульби
10·5	8·5	7·8	6·2	14·9	13·6	13·0	108·7

Супроти лїпших зборів ячменю і вівса, які виказує північно-західна Україна, дає господарство у східній Галичинї куди

кращі вислїди в управі бульби, проса й гороху. Щодо доходности тих трьох останнїх продуктів східна Галичина перевищає навіть люблинську ґубернію, котра, як відомо, веде перід нетільки в північно-західній Українї, але й в цїлій Росії.

Коли з огляду на вислїд жнив північно-західну Україну приходить ся зачислити до областей російської держави з відносно доволї розвиненою технїкою рільництва, коли вона ще незле витримує порівнаннє зі східною Галичиною, то в прирівнанню до першої-лїпшої области середущої або й північної Европи виявляєть ся її господарська відсталість. Так напр. австрійські краї виказують за пятилїттє 1908—12 середнїй збір з 1 гектара рілї: пшеницї 13·7 метр. сотн., жита 13·8 м. с., ячменю 14·6 м. с. Притім не треба забувати, що ті загальні числа вже значно обнижені даними з рільничо відсталих країв, як Галичина, Буковина, та з природи мало врожайних, як альпейські й красові области. Ще яркійше кидаєть ся в очі наша відсталість при порівнанню з природою так нещедро випосаженим краєм, як Норвеґія, де за пятилїттє 1908—12 1 гектар рілї пересїчно давав збору: пшеницї 16·6 метр. сотн., жита 15·9 м. с., ячменю 18·1 м. с. Також Нїмеччина не може похвалити ся дуже плодовитою землею і бранденбурзько-саксонські піски та північно-нїмецькі мокляки хемічним складом ґрунту зовсїм не багатші від найменш урожайних областей північно-західної України. Та, не зважаючи на се, пересїчні жнива дають у Нїмеччинї з 1 гектару рілї: пшеницї 20·7 метричних сотнарів, жита 17·8 м. с., ячменю 20·1 м. с., значить, більше нїж двічі стільки, як на північно-західній Українї. На лїпше устроєних господарствах Нїмеччини жнива з 1 гектару пшеницї дають до 30 метричних сотнарів, жита до 20 м. с., бульби до 200 м. с.

Для доповнення образу рільничих відносин на північно-західній Українї подаємо зіставленнє поодиноких рільничих продуктів по скількости простору, зайнятого під їхню управу. Тут рівнож беремо за підставу пятилїттє від 1907—1911 р.

Ґ у б е р н і ї:

Роди збіжа	Городненська	Минська	Волинська	Люблинська	Сїдлецька	Разом
Пшениця						
тисяч гектар.	24·5	32·2	275·2	105·0	42·9	479·8
відсоток	2·9%	2·3%	14·1%	13·2%	7·1%	8·6%
Жито						
тисяч гектар.	416·8	634·5	625·0	227·8	250·7	2154·8
відсоток	48·6%	45·9%	32·1%	28·5%	41·7%	38·5%

Роди збіжа	Городненська	Минська	Волинська	Люблинська	Сїдлецька	Разом
Ячмінь						
тисяч гектар.	53·2	109·0	185·4	99·0	28·7	475·3
відсоток	6·2%	7·9%	9·6%	12·4%	4·8%	8·5%
Овес						
тисяч гектар.	182·9	270·1	435·0	170·3	130·8	1189·1
відсоток	21·2%	19·5%	22·4%	21·3%	21·8%	21·3%
Гречка						
тисяч гектар.	32·7	78·3	131·2	34·0	14·1	290·3
відсоток	3·8%	5·6%	6·8%	4·2%	2·3%	5·2%
Просо						
тисяч гектар.	2·2	14·0	39·7	10·2	5·7	71·8
відсоток	0·2%	1·0%	2·0%	1·2%	0·9%	1·3%
Горох і сочевиця						
тисяч гектар.	18·3	19·4	47·7	15·8	14·9	116·1
відсоток	2·1%	1·4%	2·4%	2·0%	2·5%	2·0%
Бульба						
тисяч гектар.	117·1	196·4	150·7	111·4	107·8	683·4
відсоток	13·6%	14·2%	7·8%	14·0%	17·9%	12·3%
Лен і коноплї						
тисяч гектар.	12·3	30·6	21·9	8·4	6·1	79·3
відсоток	1·4%	2·2%	1·1%	1·1%	1·0%	1·4%
Цукрові буряки						
тисяч гектар.	—	—	33·4	16·6	—	50·0
відсоток			1·7%	2·1%		0·9%
Сума управленої землї тис. гек.	860·0	1384·5	1945·2	798·5	601·7	5589·9

З усїх родів збіжа перше місце на північно-західній Українї займає жито, під управу котрого передають більше нїж третину всеї рілї; в городненській ґубернїї управі жита присвячена майже половина поля. Се вповнї відповідає відносинам, які панують у цїлій европейській Росії, де простір управи жита виносить також третину цїлого управного простору. Друге місце займає управа вівса, котрій присвячена більше нїж пятина рілї (в европейській Росії пересїчно 19%). Відносно ще доволї підрядну ролю грає управа пшеницї, котрій відводять майже таку саму пайку поля, що й ячменеви. Велику ролю грає притім очевидно придатність землї, бо-ж, як відомо, пшениця потребує для управи лїпшого ґрунту нїж инші роди збіжа. Через те в південній полосї нашої области, в південній

Холмщині (Люблинщині) й на Волині простір ріллї, переданий під управу пшениції, доходить до $14^0/_0$, противно на півночі. на Підляшу й Полїсю, спадає до $2\cdot5^0/_0$. З инших родів збіжа українське населеннє ще найбільше управляє гречку. Відповідно до своєї визначної ролї в поживі населення займає б у л ь б а добру пайку, восьмину, управної рілї, втроє більше нїж в инших частинах европейської Росії, де доходить ледви до $4^0/_0$. Незвичайно дрібний відсоток рілї, відведений під управу с т р у ч к о в и х р о с т и н і паші, свідчить про нераціональність і відсталість плекання домашньої худоби. Ц у к р о в і б у р я к и управляють тільки в південних частинах, південній Холмщинї й на Волинї.

Відносини у східній Галичинї дають дещо инший образ. Правда, й тут управа жита стоїть на першім місцї щодо зайнятого простору, але не на такім виключно передовім, як на північно-західній Україні, бо займає тільки $17\cdot3^0/_0$ рілї. Овес ($16\cdot5^0/_0$ рілї) і пшениця ($14\cdot4^0/_0$) займають мало-що менший простір. Бульбі, як в деякій мірі національній українській поживі, відведено навіть дещо більше землї нїж на північно-західній Україні ($13\cdot6^0/_0$). Звичайні наші збіжа: пшениця, жито, ячмінь і овес, займають на північно-західній Україні разом $89\cdot2^0/_0$ управної рілї, у східній Галичині тільки $70\cdot8^0/_0$, що вказує на більшу ріжноманітність рільничої культури в тій останній.

Накінець розглянемо ще питаннє, чи рільнича продукція північно-західної України покриває запотребуваннє місцевого населення, себто чи вистарчає для його виживлення, чи може дає надвишку плодів або виказує недобір. В західній Европі й Німеччині оцінюють річну консумпцію збіжа одною людиною на два метричні сотнари; в Росії за пересїчну норму уважають 12 пудів, що виходить майже на теж саме. До кормового збіжа прийдеть ся нам зачислити крім пшениції й жита ще й ячмінь і гречку. Ячмінні та гречані крупи становлять у нас важний артикул поживи, навіть серед засібнійших кляс населення; з ячмінної муки випікають у біднійших околицях і в передновок хліб, з гречаної роблять ріжні мучні страви. За се не вчислюємо сюди проса, вівса, гороху й сочевиці, хоч вони також у значній части становлять людську поживу (пшоно, вівсяні крупи), бо все-ж-таки головну масу тих продуктів зуживають на прокормленнє домашнїх звірят (худоби й дробу); ужиту на людську поживу частину можна уважати за менш-більш рівноважну тій скількости ячменю, яка переходить у броварі на виріб солоду й проте не належить до кормового збіжа в тїснїй-

шім значінню. Притім з виказаної вище у статистичних таблич-ках пересічної продукції збіжа треба шосту частину відчислити на новий засів. Взявши все те на увагу, отримаємо ось які дані:

Ґубернії	Перес. річна продукц. кормового збіжа (пшен. жита, ячм. греч.) метр. сот.	З того зостає на харч метр. сотн.	На 1 душу населення приходить метр. сот.
Городненська	3,872.175	3,226.712	1·6
Минська	5,682.009	4,738.373	1·6
Волинська	10,454.344	8,711.953	2·7
Люблинська	4,962.591	4,135.494	2·6
Сїдлецька	3,012.976	2,510.813	2·5
Разом	27,984.095	23,323.345	2·1

Як бачимо, пересїчна продукція пшеницї, жита, ячменю та гречки на розгляданій нами области така значна, що на прокормленнє населення зостаєть ся по 2·1 метричних сотнарів на душу; значить, по прийнятій нами нормі нетільки зовсїм покриває запотребуваннє місцевих людей, але й дає надвишку по $^{1}/_{10}$ метр. сотн на душу. Притім виявляєть ся, що північні области, Полїсє і Підляше, мають недобір збіжа, навпаки Холмщина й Волинь дають доволї значну надвишку. Не треба забувати, що зі згаданих вже технїчних причин ми втягаємо в наші обчислення цїлі ґубернії, тільки частина котрих належить до України. Так напр. з городненської ґубернії належить до північно-західної України тільки $^{1}/_{3}$, з минської тільки $^{1}/_{8}$ часть; а що саме обидві ті ґубернії виказують недобір, то справжня область недобору на північно-західній Україні значно менша ніж та, що ми її тут брали в рахубу. Вкінці мусимо ще на одно звернути увагу. До визначних засобів поживи належить безперечно бульба, що в буденнім харчу українського мужика грає передову ролю. Пересїчна річна продукція бульби на просторі розгляданих нами пяти ґуберній виносить 56,055.171 метричних сотнарів. Коли відчислити $^{2}/_{3}$ сеї скількости на инші потреби: засїв, годівлю худоби, виріб горівки і т. ин., зостане на корм для населення 18,685.057 метричних сотнарів, себто по 1·7 метр. сотн. на душу. Досвід учить, що український мужик не споживає цїлої припадаючої на нього по західно-европейській нормі пайки кормового збіжа. Він продає, скільки змога, зерно, а недобір харчу поповняє бульбою. Поживна вартість бульби дуже невеличка. По обчисленням знавців у Німеччинї один метр. сотн. жита рівний щодо поживности пяти метр. сотн. бульби. Припустїм, що населеннє північно-західної Укра-

їни не недоїдає, що ощаджує на зерні лише стільки, скільки виносить поживна вартість консумованої ним бульби, себто 0·4 метр. сотнара на душу. О ту скількість треба збільшити вище виказану надвишку продукції збіжа над місцевою консумпцією і вона досягне 0·5 метр. сотн. на душу. Таким чином сама північно-західна Україна в означених нами етноґрафічних межах, без втягнення нами досї в рахубу етнічно чужих областей, продукує тепер щорічно більше нїж два мілїони метричних сотнарів кормового збіжа на вивіз. І то, не зважаючи на перестарілу триполеву господарку, котра щорічно третину поля лишає облогом, не зважаючи на малу дбайливість у справлюванню й обробленню рілї. Не забігаючи надто далеко вперед, все-таки маємо повну підставу думати, що при відповідній дбайливости мїродатних державних чинників, при піднесенню рівня освіти хлїборобського населення і переведенню найнеобхіднїйших мелїорацій можна-б тут уже в доволї близькій будучности осягнути бодай таку видатність землї, яку виказує Норвеґія. А се дало-б північно-західній Україні спромогу вивозити річно коло 10 мілїонів метр. сотн. кормового збіжа.

У східній Галичинї дещо більшій видатности землї протистоїть далеко густїйше населеннє. Через те навіть, дочисливши до кормового збіжа ще й кукурузу, котру тут управляють у південно-східних повітах, отримаємо по відтягненню $^1/_6$ річної продукції на засїв саме по 2 метричні сотнари кормового збіжа на душу, значить саме стільки, що треба*). Надвишка продукції бульби, обчислена вище поясненим способом, дає спромогу заступити бульбою 0·5 мет. сотн. кормового збіжа на душу, себто вивезти коло $2^1/_2$ мілїона метр. сотн. зерна, чималу частину котрого спотребовує західна Галичина. Піднесеннє продукції на норвезьку норму дало-б у східній Галичинї коло 7 мілїонів метричних сотнарів зерна надвишки.

З рільництвом тїсно звязана годівля домашнїх звірят. На північно-західній Україні й у східній Галичинї годівля домашнїх звірят грає попри управу рілї тільки другорядну ролю. Її завданнє все ще обмежуєть ся на те, щоб доставити потрібної для господарства робочої сили та гною для управи поля. Се й відбиваєть ся на якости звірят, що нїяким чином не може рівняти ся зі середно- й західно-европейськими

---

*) Fr. Bujak, Galicya I, ст. 301 доказує, що Галичина продукує менше збіжа, нїж сама зуживає, але не бере на увагу всїх родів кормового збіжа; зрештою його обчислення відносять ся до цїлої, отже й західної Галичини.

5

расами. Плеканнє домашнїх звірят яко зовсїм окрему галузь сїльського господарства для цїлей промислу зустрічаємо тут дуже рідко й то тільки на добрах великих земельних власників. Тим то й дохідність годівлї ще дуже невеличка, що йде в парі з некорисним розвитком живого інвентаря.

На основі статистики домашнїх звірят можемо подати ось які числа про розвиток і стан живого інвентаря на північно-західній Українї.

Ґубернії.	Коней. 1907.	Коней. 1911.	Коней. 1913.	Рогатої худоби. 1907.	Рогатої худоби. 1911.	Рогатої худоби. 1913.	Овець і кіз. 1907.	Овець і кіз. 1911.	Овець і кіз. 1913.	Свиней. 1907.	Свиней. 1911.	Свиней. 1913.
	тисячів штук											
Городн.	211	223	243	529	550	584	507	515	525	235	246	270
Минська	412	425	421	1089	1078	1116	622	616	634	521	347	585
Волинськ.	679	709	676	1113	1148	1129	729	644	645	545	616	622
Люблин.	226	220	220	346	326	347	255	135	111	201	128	130
Сїдлецька	130	131	140	307	272	350	190	129	100	86	63	53
Разом	1658	1708	1700	3384	3374	3526	2303	2039	2015	1588	1400	1660

Ті числа свідчать некорисно про розвиток годівлї домашнїх звірят на нашій територїї. Протягом пятилїття від 1907-11 р. число всїх головних родів домашнїх звірят, з виїмкою коней, зменшило ся. За некорисний треба уважати також приріст числа коней, бо в прирівнанню до инших країв воно й без того було рішучо завелике, що відбивало ся на якости. Упадок хову овець (з виїмкою одної тільки городненської ґуб.) — се більше загальна проява, що стає замітна й на Поділлю, в Київщинї, Катеринославщинї, Бесарабії і також в Галичинї; її легко вияснити спадом цїни на вовну. Упадок годівлї рогатої худоби замітний в західній і північній полосї; він особливо великий в сїдлецькій ґубернїї, де за пятилїттє 1907-11 р. число штук зменшило ся о 35.000 або о 11%; потім до 1913 р. він всюди значно поправив ся, найбільше саме в Сїдлеччинї, коли цифри офіціяльної статистики дїйсно вірні. Знижку числа свиней, найбільше разячу в люблинській, а далї й в минській та сїдлецькій ґубернїях о 36%, зглядно о 33%, можна вияснити хибань лихими економічними обставинами або пошесними недугами. Її переходовий характер слїдний з дат за 1913 р., котрі виказують знову значний приріст свиней в минській, дрібний також і в люблинській ґубернїї — тільки сїдлецька має дальший убуток. Загалом дати з 1913 р. дають надїю, що дальший розвиток годівлї домашнїх звірят краще пійде нїж перед 1911р.; вони й виказують деяке, хоч незначне зменшеннє числа коней. Ще найбільше нормально розвиваєть ся годівля домашнїх звірят на Волинї. „Статистическій ежегодникъ“ на р. 1914 подає перший раз статистику зві-

рят на самій Холмщині за 1913 р. Тут виказано коней 150.784, рогатої худоби 205.244, овець і кіз 72.620, свиней 71.554 штук. Розумієть ся, що про розвиток годівлї на основі тих даних поки-що ще нїчого не можна сказати.

В Галичинї, з виїмкою згаданої вже знижки числа овець, сума всїх инших родів домашнїх звірят в тім часї зросла, найбільше число свиней.

Стільки про р о з в и т о к і напрям розвитку. Про більшу або меншу доцїльність теперішнього с т а н у годівлї домашнїх звірят на нашій території можна набрати поняття, коли порівняти відношеннє числа поодиноких родів домашнїх звірят до населення у нас і в инших краях.

На 1000 душ населення приходило в 1913 р.

В ґуберніях	Коней.	Рогатої худоби.	Овець і кіз.	Свиней.
Городненській	125	276	245	137
Минській	143	363	202	196
Волинській	167	265	128	150
Холмській	139	189	67	66
Пересїчно на цїлій области	149	288	167	152

Сї числа говорять вже самі за себе й диспропорція у відношенню скількости коней до скількости свиней така разяча, що викликує поважний сумнїв у вірність статистичних даних. Значіннє тих чисел виступить ще різкійше, коли прирівняємо їх до даних з инших країв.

На 1000 душ населення приходило:

В краях:	Коней.	Рогатої худоби.	Овець і кіз.	Свиней.
Галичинї (1912 р.)	113	312	45	229
Австрії (без Угорщини 1910 р.)	66	321	129	225
Познанщинї (1910 р.)	142	437	143	613
Данії (1909 р.)	194	817	278	531

Галичина має відносно менше коней і овець та кіз, зате більше рогатої худоби й майже вдвоє стільки свиней. Тому, беручи на увагу менш-більш однаковий ступінь розвитку господарства в Галичинї та в північно-західній Україні, годї припустити, щоб напр. у Холмщинї число коней більше нїж двічі перевищало число свиней. Статистику коней переводять в Росії від 1870 р. й то доволї докладно з огляду на потреби армії; зате статистика инших домашнїх звірят, ведена поліцією і місцевими волосними управами, мало дає запоруки на вірність; населеннє з боязни перед оподаткуваннєм затаює, що може,

5*

а орґани правлїння надто мало дбайливі, щоб совісно провірювати дані. Тому з великою певністю можна прийняти, що на розслїджуваній нами области стан свиней, а мабуть також і овець в дійсности значно вищий, нїж подає офіціяльна статистика. Все-ж-таки північно-західній Україні, а також і Галичинї ще далеко до такої інтенсивности у плеканню домашнїх звірят, яку бачимо напр. в Познанщинї або Данії.

6. Промисл.*

Північно-західна Україна дуже бідна мінеральними засобами. Продуктів, які грають передову ролю у великім фабричнім промислї, тут або зовсїм нема або є тільки в невеликій скількости, як от клади камінного вугля в кремянецькім повітї волинської ґубернії. Залїзні руди, бурий залїзняк і болотна руда, що попадають ся на Полїсю і деиеде в кремянецькім і ровенськім повітї волинської ґубернії, мають багато фосфору й через те мало придатні до виділки залїза. З инших мінеральних багацтв заслуговують на більшу увагу ґраніт і базальт в ровенськім повітї понад Гориню, пісковець і жорновий камінь в ровенськім, дубенськім повітї та в Холмщинї, мармор в кремянецькім повітї понад Збручем та антар, що більшими куснями до $^3/_4$ кґ. попадаєть ся коло села Домбровиць ровенського повіту. Зустрічають ся також верстви глини, лїпшої якости в кремянецькім і острозькім повітї, вапна, крейди й торфу; верстви торфу доходять на Полїсю до грубости 6 метрів, але з огляду на багацтво лїсів не мають великого значіння.

Таким чином вже природа не дала нашій области умов для розвитку великого фабричного промислу. Статистика зайнять з 1897 р. виказує, що на 1000 душ населення займало ся промислом: у городненській ґубернії 113, минській 89, волинській 82, люблинській 103, сїдлецькій 105. Сї числа дещо вищі нїж у Галичинї, де в 1900 р. тільки 88 людей на 1000 працювало в промислї, але далеко низші нїж напр. в Польщі (154 на 1000), не згадуючи вже про такі промислові краї, як Шлеск або Саксонїя, де цїла половина населення живе з промислу. Але й зі сих $10^0/_0$ промислового населення, яке виказує статистика, головна частина зайнята дрібними й домашнїми промислами, ріжними ремеслами, котрі невсе дають робітникам

---

* Лїтература. Крім названих: Министерство торговли и промышленности; Торговля и промышленность европейской Россіи по районамъ.

повне утриманнє та примушують їх часто хапати ся і за инші зайняття.

Починаємо від дрібного промислу. Безперечно найширше на північно-західній Україні розповсюджений промисл виробів з дерева починає останніми часами підупадати. Головна маса ремісників виробляє тільки дрібну скількість товару, обчислену не на вивіз на більші ринки, тільки на замовлення місцевого населення, котре платить дуже низькі ціни. З піднесеннєм ціни на дерево сей промисл стає щораз менше поплатний і його занедбують. З поодиноких родів виробів з дерева чимале значіннє має стельмаший промисл, виріб возів, візків, саней, коліс і т. ин. Він розвинений у константинівськім і грубешівськім повіті холмської ґубернії, в острозькім і кремянецькім волинської, але особливо на Підляшу в околицях Більська, в Пинщині, а славить ся ним село Дорогоща острозького повіту волинської ґуб. Більше принагідним промислом є боднарство: виріб бочок, цебриків, балій і т. ин., котрим займають ся здебільша тільки в хвилях, вільних від полевих робіт, себто пізною осїню і зимою. Воно розвинене в кремянецькім повіті волинської ґуб., в околиці Біловіжи Городненщини, в константинівськім, холмськім і володавськім повітах холмської ґуб. З токарства більше розвинений тільки виріб деревляної столової та кухонної посуди й веретен яко річей, котрих населеннє загально уживає. Славлять ся тими виробами більський повіт городненської ґуб. й кремянецький волинської. Теслярство поширене більш-менш однаково на цілу територію, хоча здебільша яко побічне зайняттє попри рільництво; столярство обмежене на міста й містечка та мало розвинене. Дрібне льокальне значіннє мають: виріб ґонт, решіт, сит і плетеннє лаптїв і рогож з лика липової кори; тими останніми виробами славить ся особливо Полїсє. На Полїсю, а також у кремянецькім повіті волинської ґуб. і в ріжних повітах Холмщини виплїтають кошики з лози. Із промислів хемічної перерібки дерева поширений виріб смоли та дьогтю всюди, де находять ся більші простори соснових лїсів.

Із ґрупи промислів перерібки металїв поширені тільки ковальство та слюсарство. Майже нема села, котре не мало би свого коваля для кування коней і направи рільничих снастей. Більше вишколені ковалї виробляють топори, ножі, заступи, подекуди й рільниче знаряддє, як плуги, борони і т. ин.

З промислів перерібки мінеральних субстанцій на північно-західній Україні найкраще заступлене гон-

чарство. Воно істнує всюди, де тільки є потрібні для нього верстви глини. Так напр. в холмській ґуб., особливо в повітах грубешівськім і томашівськім; на Волині славять ся ним Вишневецька волость в кремянецькім і Залибівка в дубенськім повіті; на Полїсю село Любашів; в містечку Городнї в Пинщинї займаєть ся гончарством 200 родин, котрі заробляють більше нїж 3500 рублїв річно. В тихже самих областях зустрічаємо цегольництво. Камінярство з недостачі потрібного матеріялу обмежене тільки на острозький і кремянецький повіт Волинї, де здебільша витїсують нагробні памятники.

Перерібка звіринних продуктів дає почин окремій ґрупі промислів. Тут на передове місце висуваєть ся кожемяцтво, що займаєть ся головно виправленнєм овечих шкір, потрібних населенню на кожухи. Воно більше розвинене в повітах більськім, володавськім і білгорайськім холмської ґуб. і в кремянецькім повітї волинської ґуб. На Волинї околичну славу мають кожемяки з Боремлї й Берестечка дубенського повіту, з Горохова володимирського повіту й Мацьови ковельського повіту. Шевцї, як ковалї, бувають по всїх селах, але їхнє ремесло належить до найменше поплатних; вони здебільша не виробляють товару на риночний збут, тільки на замовленнє.

Перерібка волокнистих субстанцій заступлена тканнєм полотна й виробом сукна. Сирих продуктів доставляє місцеве рільництво й годівля овець. Управа льну й конопель, як ми бачили, поширена майже рівномірно на цїлім просторі північно-західної України й дає всюди спромогу розвинути ся ткацтву. Тільки ткацтво мало де становить виключне зайняттє; ним здебільша займають ся жінки по вечерам і досвідкам, в часї, вільнім від господарських робіт, і виробляють тільки для домашнїх потреб. Виріб на продаж витїснює фабрична продукція; він зустрічаєть ся в більших розмірах поруч з виробом шнурів і линв тільки ще в Білокриницї та Радивилові кремянецького повіту волинської ґуб. і в томашівськім пов. холмської ґуб. Більше цїхи промислу має виріб сукна з вовни овець. Ним займають ся вже фахові ткачі й перебирають вовну від замовляючих, рідше скуповують її і виткане сукно вивозять на ярмарки. Виріб сукна на більшу скалю тїсно звязаний з інтенсивнїйшим плеканнєм овець, проте він проявляєть ся головно в полуднїй части холмської ґуб. і в полуднїй Волинї. Особливо розвинена ся галузь промислу в Мізочі дубенського та в Рожищі луцького повіту; в тій останнїй місцевости ви-

робляють вовняних тканин на суму 20.000 руб. річно. Вишгородка кремянецького пов. славить ся виробом килимів. Кравецтво заступлене тільки по містечках і більших селах; займають ся ним здебільша Жиди, виготовляючи одежу на замовленнє.

Як окремий рід домашнього промислу треба згадати виплітаннє панамських соломяних капелюхів, поширене в цілій південній Холмщині.

Ми вже вище згадали, що фабричний промисл на північно-західній Україні дуже незначний. Статистичний виказ російського мінїстерства торговлї та промислу, дїлячи европейську Росію на промислово-торговельні полоси, зараховує головну часть нашої території до „поліської полоси“, котра обхоплює простір від Буга по горішнїй Днїпро, від Поділя по верхівя Німану. Щодо розвитку фабричного промислу — ся полоса займає останнє місце між усїма иншими полосами европейської Росії, але вона характеристична тим, що промисл звернений тут майже виключно на перерібку місцевих сирих продуктів. Через те має тут рішучу перевагу перерібка продуктів лїсоводства й хлїборобства, при чім розвиток фабрик в ріжних частинах полоси характеризує їхнє економічне життє. Всї инші галузи промислу грають тут зовсїм мізерну ролю. Холмщина й Берестейщина причислені до „привислянської полоси“ зі сильно розвиненим промислом, південно-східна пасмуга Волинї (кремянецький і острозький повіт) причислена до „південно-західної рільничо-промислової полоси“.

Переходячи до подрібного розгляду фабричного промислу, мусимо зазначити, що як для оцїнки промислової продукції важні абсолютні числа, так фабричний промисл нероздїлений рівномірно на всї части ґуберній, а залюбки скуплюєть ся в поодиноких частинах, т. зв. промислових осередках. Дати „Статистическаго ежегодника“ за 1910 р. були для нас непридатні, бо вони подають дані тільки про цїлі ґубернії. Тому ми мусїли послугувати ся даними мінїстерства торговлї та промислу за 1900 р., де взято під увагу також поодинокі повіти й райони й се дало нам спромогу зовсїм докладно виділити північно-західну Україну споміж областей, які до неї не належать.

Для пояснення таблиць, котрі низше наводимо, подаємо схему подїлу промислу, якої думаємо тримати ся. В рубрику I вчислена перерібка хлїборобських харчових продуктів, ростинних, як мука, цукор, олїй, продукти садівництва й городництва, напитки, тютюн, паша—та звіринних—мяса, риби і т. ин. Рубрика II обіймає звіринні нехарчові продукти, як шкіру, кости,

пірє, роги, свічки, мило, віск; рубрика III лїсові промисли й вироби з дерева: рубрика IV викопку мінералів і металїв і їхню перерібку; рубрика V перерібку волокнистих субстанцій — вовни, льну, конопель і т. ин.; рубрика VI хемічні продукти — виріб чорнила, пасти, мази, аптичних товарів, штучних навозів, красок, косметиків, нафти, ґазу, сїрників, паперу, ґуми і т. ин. Всї инші промислові підприємства, котрі не входять в жадну з вичислених ґруп, зібрані в рубрицї VII.

В поодиноких областях північно-західної України промислова діяльність представляєть ся ось як:

А. Підляше (південна частина городненської ґуб.).

Повіти	I	II	III	VI	V	VI	VII	Разом
Більський								
число підприємств	15	2	4	5	5	—	—	31
річн. продук. в тис. руб.	157	35	168	56	212	—	—	628
відсоток продукц.	25·0%	5·6%	26·8%	8·9%	33·7%			
Берестейський								
число підприємств	17	5	10	9	—	8	4	53
річн. продук. в тис. руб.	239	140	240	352	—	224	23	1218
відсоток продукц.	19·5%	11·5%	19·6%	28·8%		18·8%	1·8%	
Кобринський								
число підприємств	18	—	2	—	1	4	—	25
річ. прод. в тис. руб.	226	—	48	—	0	54	—	328
відсоток продукц.	68·9%		14·6%		0%	16·5%		
Разом чис. підпр.	50	7	16	14	6	12	4	109
річ. прод. в тис. руб.	622	175	456	408	212	278	23	2174
відсоток прод.	28·5%	8·5%	20·9%	19·0%	9·8%	12·3%	1·0%	

Зі сього слїдно, що під оглядом промислу Підляше не представляє одноцїльної територїї. Ми вже попереду згадали, що статистичний виказ російського мінїстерства торговлї й промислу причислює головну частину Берестейщини до „привислянської полоси“, більський і кобринський повіти до „полїської полоси“. Ріжниця лежить нетільки в тім, що Берестейщина продукцією своїх промислових підприємств значно перевищає продукцію обох других повітів разом, але й в роздїлї підприємств на катеґорії. В більськім повітї на чисто рільничий промисл (рубр. I і V) та на лїсовий (рубр. III) приходить 85·5%, в кобринськім 82·5% цїлої продукциї; в Берестейщинї на першім місцї стоїть перерібка мінералів і металїв (28·8% продукциї), а рільничі й лїсові промисли дають разом тільки 39·1% загальної продукциї. Також виріб хемічних продуктів (18·8%) грає в Берестейщинї передову ролю. Все те вказує, що тут

маємо діло з вищим ступнем промислового розвитку ніж у сусідніх повітах.

Б. Полїсє (південно-західна частина минської ґуб.).

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Пинський ч. п.	35	4	36	4	1	2	7	89
річ. прод. в тис. руб.	554	295	562	361	162	374	82	2390
відсоток продукц.	23·2%	12·4%	23·5%	15·1%	6·8%	15·6%	3·4%	

Пинщина, як бачимо, висотою річної продукції перевищає всї три повіти Підляша разом взяті. І тут рільничі й лїсові промисли висувають ся на передове місце, хоч не так виключно, як у Більщинї й Кобринщинї. Головні позиції продукції I-ої рубрики дають тискарнї олїю (151 тис. руб.), ґуральнї й рафінерії спирту (150 тис. руб.), фабрики тютюну (поверх 100 тис. руб.): далї броварі, млини й медоварнї. На продукцію II-ої ґрупи складають ся: одна фабрика стеаринових виробів (275 тис. руб. річної прод.) і три фабрики шкіри (20 тис. руб.). В IV ґрупу входять фабрика цвяхів (201 тис. руб.), варстат суден (133 тис. руб.), фабрика рільничих знарядів з литого залїза (23 тис. руб.) і парова цеґольня (4 тис. руб.). V-а ґрупа обіймає фабрики сукна, до VI-ої ґрупи належить велика фабрика сїрників (370 тис. руб.) і фабрика туток (4 тис. руб.). Головна частина всїх тих підприємств, а саме 33 підприємств з 1246 тис. руб. річної продукції, находить ся в самім Пинську, що таким чином являєть ся промисловим центром західного Полїся.

В. Холмщина.

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Холмський								
число підприємств	19	—	2	6	1	1	3	32
річ. прод. в тис. руб.	1185	—	42	390	18	12	56	1703
відсоток продукц.	69·6%		2·4%	22·9%	1·1%	0·7%	3·3%	
Білгорайський								
число підприємств	8	—	—	—	—	1	1	10
річ. прод. в тис. руб.	48	—	—	—	—	5	8	61
відсоток продукц.	78·7%					8·2%	13·1%	
Більський								
число підприємств	12	—	5	1	2	2	—	22
річ. прод. в тис. руб.	140	—	134	7	4	12	—	297
відсоток продукц.	47·1%		45·2%	2·4%	1·3%	4·0%		
Володавський								
число підприємств	19	—	3	1	—	1	—	24
річ. прод. в тис. руб.	234	—	85	43	—	2	—	364
відсоток продукц.	64·3%		23·3%	11·8%		0·6%		

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Грубешівський								
число підприємств	21	—	1	2	—	—	1	25
річ.прод.в тис.руб.	2494	—	8	10	—	—	8	2520
відсоток продукц.	98·9%		0·3%	0·5%			0·3%	
Замостський								
число підприємств	19	—	6	4	—	1	2	32
річ.прод.в тис.руб.	1059	—	353	64	—	10	40	1526
відсоток продукц.	69·4%		23·2%	4·2%		0·6%	2·6%	
Константинівський								
число підприємств	16	—	—	16	—	—	—	32
річ.прод.в тис.руб.	215	—	—	40	—	—	—	255
відсоток продукц.	84·3%			15·7%				
Томашівський								
число підприємств	8	—	3	—	—	—	2	13
річ.прод.в тис.руб.	183	—	87	—	—	—	7	277
відсоток продукц.	66·0%		31·5%				2·5%	
Разом чис. підпр.	122	—	20	30	3	6	9	190
річн.прод. тис.руб.	5558	—	709	554	22	41	119	7003
відсоток продукц.	79.4%		10·1%	7·9%	0·3%	0·6%	1·7%	

Як уже згадано, статистичний виказ російського міністерства торговлї та промислу причислює Холмщину до „привислянської промислової полоси“. На нашу думку зовсїм несправедливо, бо вона й щодо інтенсивности й ще більше щодо характеру промислу зовсїм підходить до „полїської полоси“. Три повіти: грубешівський, холмський і замостський визначають ся, що правда, дещо більшою продукцією, але ся надвишка розпливаєть ся серед недобору инших частей ґубернії, річна продукція котрих в пересїчи доходить ледви до $^1/_4$ мілїона руб. Характер промислу тойже самий, що ми його бачили на Підляшу (з виїмкою Берестейщини). Чисто рільничі й лїсові промисли, ґрупи I, III і V, становлять 89·8% цїлої продукції, з тою хибань ріжницею, що ґрупа V (перебірка волокна) не грає тут майже ніякої ролї (0·3% продукції). Від Пинщини знову Холмщина ріжнить ся хибань рішучою перевагою рільничого промислу (79·4% продукції) над лїсовим (10·1%), що очевидно є наслїдком ріжниці природних умов. Інтересно, що напр. у грубешівськім повітї, котрий виказує найбільшу суму продукції, рільничий промисл досягає безприкладної висоти 98·7% цїлої продукції. Між 122 промисловими підприємствами сеї (I-ої) ґрупи в холмській ґуб. находимо 67 ґураль, 12 парових млинів, 8 тискарень олїю, 7 цукроварень, 7 броварів, 2 медоварні, 1 фабрику тютюну й ин. На лїсовий промисл складають ся 16 тар-

таків і 4 фабрики меблїв, найбільша в Замостю з продукцією 130 тис. руб. Ґрупа перерібки мінералів і металїв (IV) заступлена між иншим 8 паровими цегольнями, 8 кузнями, 6 фабриками рільничих приладів, 4 фабриками шкла й 1 фабр. кахлїв. Всї инші ґрупи й щодо числа промислових підприемств, а ще більше щодо висоти продукції грають зовсїм дрібну ролю. Промисловим осередком ґубернії є Грубешів, де сцентралїзовано 24 промислові підприємства; на другім місцї стоїть Замостє.

Г. Історична Волинь.

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Володимирський								
число підпр.	23	2	14	1	—	—	—	40
річ.прод.т.руб.	329	4	78	2	—	—	—	413
відсот.продук.	79·9%	0·9%	18·9%	0·3%				
Дубенський								
число підпр.	47	1	13	5	—	2	—	68
річ.прод.т.руб.	1394	30	185	95	—	64	—	1768
відсот.продук.	78·8%	1·7%	10·5%	5·4%		3·6%		
Ковельський								
число підпр.	8	1	18	2	—	—	—	29
річ.прод.т.руб.	420	6	154	71	—	—	—	651
відсот.продук.	64·5%	0·9%	23·7%	10·9%				
Кремянецький								
число підпр.	48	3	18	10	—	1	1	81
річ.прод.т.руб.	535	42	295	14	—	9	8	903
відсот.продук.	59·3%	4·6%	32·7%	1·5%		1·0%	0·9%	
Луцький								
число підпр.	21	—	18	7	5	—	—	51
річ.прод.т.руб.	429	—	128	172	86	—	—	815
відсот.продук.	52·6%		15·7%	21·1%	10·6%			
Острозький								
число підпр.	20	4	11	3	—	—	—	38
річ.прод.т.руб.	632	33	199	387	—	—	—	1251
відсот.продук.	50·5%	2·6%	15·9%	31·0%				
Ровенський								
число підпр.	39	—	22	7	2	2	1	73
річ.прод.т.руб.	1079	—	2052	74	9	55	1	3270
відсот.продук.	33·1%		62·4%	2·3%	0·4%	1·7%	0.1%	
Разом чис.підпр.	206	11	114	35	7	5	2	380
річ.прод.т.руб.	4818	115	3091	815	95	128	9	9071
відсот.продук.	53·2%	1·3%	34·1%	8·9%	1·0%	1·4%	0·1%	

Висотою обороту ровенський повіт значно перевищає всї инші; за ним іде дубенський і острозький, на останнїм місцї володимирський. Характер промислової продукції тойже самий, що й у всїх инших частях північно-західної України з виїмкою Берестейщини. Хлїборобські й лїсові промисли становлять 88·3% цїлої продукції, при чім, подібно, як на Підляшу й Полїсю, лїсові промисли грають доволї значну ролю (34·1% продукції). Тим саме Волинь ріжнить ся від Холмщини. Инші роди промислів, себто перерібка звіринних нехарчових продуктів (II) і мінералів та металїв (IV), найкраще заступлені в острозькім (33·6% продукції) і луцькім (31·1%) повітах. На промислову ґрупу I, перерібку хлїборобських харчових продуктів, складають ся, як і в инших частях нашої области, в першій лїнії парові млини (коло 1900 тис. руб. річної продукції) і ґуральнї та рафінерії спірту (коло 600 т. р. прод.); за ними йдуть бровари (180 т. р.) і фабрика тютюну в Рівнім (19 т. р.). На окрему згадку заслуговують цукроварня в Мизочу, дубенського пов., з 842 т. р. річної продукції і велика рафінада сиропу у Вел. Олексинї коло Рівна з продукцією 766 тис. р. річно. З промислів II-ої ґрупи крім 10 дрібних фабрик шкіри згадуємо ще про фабрику свічок у Радивилові, кремянецького повіту, з продукцією 30 тис. руб. В III-ій ґрупі головну ролю грають перерібка лїсового дерева й тартаки (1620 т. р. прод.), між котрими визначаєть ся великий тартак в Оржеві, ровенського повіту, з продукцією на 743 т. р. Виріб меблїв (61 т. р.), паркетів у Вишнівцї, кремянецького пов. (20 т. р.), деревляних колодок і кілків (20 т. р.) і ин. мають невелике значіннє. У IV ґрупі звертає на себе увагу велика фабрика цементу в Здолбунові, острозького повіту, з продукцією на 380 т. р. Зрештою крім цеголень замітні тут невеликі фабрики рільничих приладів (90 т. р.), шкла (115 тис. р.) і порцеляни (66 т. руб.). Вкінці з VI ґрупи згадуємо фабрику пакункового паперу (60 т. р.) в Руднї, дубенського пов., і фабр. циґаретової бібули в Дубнї. За промисловий осередок історичної Волинї треба уважати Ковель, де находить ся 11 промислових підприємств з продукцією на 438 т. р. річно.

Зібравши всї вище наведені й обговорені данї до купи, отримаємо ось який загальний образ фабричної продукції на північно-західній Українї:

Область	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Підляше								
число підпр.	50	7	16	14	6	12	4	109
річ.прод.т.руб.	622	175	456	408	212	278	23	2174
відсот. прод.	28·5%	8·5%	20·9%	19·0%	9·8%	12·3%	1·0%	

Область	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Західне Полїсє								
число підпр.	35	4	36	4	1	2	7	89
річ.прод.т.руб.	554	295	562	361	162	374	82	2390
відсот. прод.	23·2%	12·4%	23·5%	15·1%	6·8%	15·6%	3·4%	
Холмщина								
число підпр.	122	—	20	30	3	6	9	190
річ.прод.т.руб.	5558	—	709	554	22	41	119	7003
відсот. прод.	79·4%		10·1%	7·9%	0·3%	0·6%	1·7%	
Істор. Волинь								
число підпр.	206	11	114	35	7	5	2	380
річ.прод.т.руб.	4818	115	3091	815	95	128	9	9071
відсот. прод.	53·2%	1·3%	34·1%	8·9%	1·0%	1·4%	0·1%	
Півн.-зах.Україна								
число підпр.	413	22	186	83	17	25	22	768
річ.прод.т.р.	11552	585	4818	2138	491	821	233	20638
відсот. прод.	56·0%	2·8%	23·4%	10·4%	2·4%	3·9%	1·1%	

Порівнюючи поодинокі области між собою, бачимо, що на півночі, в Пинщинї та на Підляшу, замітна більша ріжнородність промислів нїж на Холмщинї й на Волинї, де крім рільничих і лїсових промислів ще хибань одна IV ґрупа яко-тако заступлена. Загальне зіставленнє даних тільки згущує те, що ми зазначували при обговоренню поодиноких областей; воно вказує, що більше нїж $^2/_3$ цїлої промислової продукції обмежуєть ся на перерібку тих сирих матеріялів, що їх доставляють місцеве хлїборобство й лїсництво. Щодо форми продукції—вона відбуваєть ся майже виключно у дрібних промислових підприємствах; на одно підприємство приходить ледви 27.000 р. річної продукції. Великі фабрики з продукцією вартости більше нїж 200 тис.руб. річно попадають рідко й ми їх вичислили вище. Загальна сума річної промислової продукції на цїлій північно-західній Українї також невеличка, навіть на російські відносини; її перевищає продукція катеринославської або пйотрковської ґубернії більше нїж удесятеро. Незлим покажчиком більшої або меншої промисловости якогось краю є пересїч вартости річної продукції на кожну душу населення. В північно-західній Українї та пересїч виносить коло 5 руб., в Катеринославщинї 105 руб., в пйотрковській ґуб. 195 р.

Промисл східної Галичини находить ся більш-менш в тій стадії розвитку, що й на північно-західній Українї, не зважаючи на куди значнїйші засоби мінеральних багацтв, особливо вздовж цїлого Покарпатя. Головним продуктом гірництва української Галичини є копальнї нафти, котрі в 1908 р. дали 175.862

ваґонів (1 ваґон = 190 метр. сотн.) ропи, ставлячи таким чином східну Галичину на третє місце між краями, що продукують нафту, по Зєдинених Державах і Росії. З продукцією нафти звязане добуваннє з е м н о г о в о с к у (озокериту), хемічний склад котрого зовсїм анальоґічний до складу ропи. Дальшим цїнним артикулом гірництва є с і л ь. У східній Галичинї маємо 9 салїн: Болехів, Долина, Дрогобич і Ланчин переробляють природну сировицю, Ляцко, Стебник, Делятин, Калуш і Косів витворюють т. зв. штучну сільницю. Вони дали в 1908 р. 5300 ваґонів, не вчисляючи т. зв. фабричної і худоблячої соли. Є тут також багаті, хоч мало ще використані клади бурого вугля (Потилич коло Рави Руської, Рожнів і Джурів коло Снятина), а ґеольоґічні дослїди роблять правдоподібним істнуваннє також і кладів камінного вугля. Так тому істнуваннє дешевих моторових засобів (до котрих треба причислити ще й гірські потоки), відповідна густота населення, потреби місцевої консумпції, доволї розвинені перевозові засоби й велика надвишка робочих сил дають східній Галичинї всї потрібні умови широкого промислового розвитку. Коли, не зважаючи на се, тут промисл досї не розвинув ся, виною сього конкуренція чесько-моравсько-шлезького й долїшно-австрійського фабричного промислу, нездарна промислово-торговельна полїтика краєвих властей, вкінцї недостача місцевих капіталів. Промислова статистика з 1902 р. виказує у східній Галичинї 2468 промислових підприємств, в котрих було зайнятих більше нїж по 5 людей, одначе не подає вартости річної продукції, через що нема підстави для порівнання з північно-західною Україною. Зрештою з наведеного числа підприємств 1545 затруднює тільки від 6—10 людей. З порівнання з останньою частиною австрійської держави виходить, що цїла Галичина, отже разом зі західною, маючи 28% населення держави, виказує тільки 10·1% людей, зайнятих в промислї, і тільки 5·5% парових коней в фабричних закладах. Щодо характеру промислу—тут перерібка сирих матеріялів, доставлюваних місцевим хлїборобством і лїсництвом, не має такої величезної переваги над инщими ґрупами, яку ми бачили на північно-західній Українї.

7. Торговля.

Скупі природні умови, слабий розвиток промислу й доволї рідке населеннє не дають доброго підкладу для розвитку живої торговлї на північно-західній Українї. Тільки в однім напрямі наша сторона пособляє торговельному рухови, а саме

своїми сплавними ріками, котрі по всї часи були пригожими шляхами, особливо з огляду на недостачу й лихоту сухопутнїх доріг. Вони й сьогоднї не стратили свого значіння і служать для перевозу лїсних матеріялів, що їх направляють системою Припети на Днїпро в південні, вбогі деревом степові полоси, то знову Бугом в Польщу й дальше у пристани Балтійського моря. Пригожість тих водних доріг і незвичайне взаїмне зближеннє областей рік, що пливуть у ріжних напрямах, улекшили будову водних каналів, які звязують ті ріки в одну систему водних шляхів. З них найважнїйші: Днїпровсько-Бузький від горішньої Припяти до Буга коло Берестя і Огінський від Припяти до Щари, лївого притока Нїмана. В останнїх часах розвинула ся тут також і залїзнича сїть, хоча вона все ще далеко не відповідає потребам краю. Північну частину перерізує лїнія Берестє—Москва, південну лїнія Київ—Ковель—Холм—Люблин. Лїнїя Рівне—Сарни—Вільна має більше стратеґічне нїж торговельне значіннє. Головними вузлами залїзничих доріг на північно-західній Українї є Рівне, Ковель і Берестє, вузлом водних доріг Пинськ.

В цїли подрібного перегляду торговельного білянсу поодиноких областей північно-західної України мусимо торговлю подїлити на ґрупи, відповідно до ріжного роду предметів торговельного обороту, так само, як ми се зробили при обговоренню промислу. До I-ої ґрупи зараховуємо ростинні продукти рільництва, отже збіже, муку, сїмя, хміль, гуртовну торговлю цукром, пряжу з льну й конопель, овочі, квіти, пашу (сїно та солому) й тютюн. До II-ої продукти хову домашнїх звірят, рибальства й ловів: худобу та дріб, мясо, молочні продукти та яйця, мід, віск, вовну, щітину, пірє, шкіру й футра, рибу й рибні продукти. III-тя ґрупа обіймає лїсні матеріяли й вироби з дереви: дрова, будівляні матеріяли, вироби боднарства та стельмашства, човни, паркети, рогожі, дьоготь і смолу. IV-та ґрупа мінеральні продукти й вироби з металю, себто гончарські, шкляні, камяні вироби, цемент, асфальт, камінний вуголь, торф, нафту, сіль, сирі металї та всї вироби з металів. В V-ій ґрупі зібрані мануфактурні й ґалянтерійні товари: всї роди одежі, коври й килими, модно-ґалянтерійні товари, перфумерсько-фризієрскі артикули та ґумові вироби. В VI-ій ґрупі ріжні напитки та мінеральні води. VII-а домашно-господарська ґрупа обхоплює предмети першої необхідности й харчові припаси, кольонїяльні й мішані товари, вироби з тютюну, фарби, свічки, мило, домашнї меблї й постїль, книжки й папір. Сюди зачислені т. зв. унїверсальні крамницї. До ґруп невчислена й

тому невзята в рахубу торговля грошем, себто банки, контори, каси, асекурації і т. ин.

Тепер розгляньмо торговлю по областям.

А. Підляше.

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Берестейський								
число підпр.	124	67	36	95	212	180	575	1286
річ. обор. тис.	1383	3288	533	971	1664	1091	3859	12789
відсот. обор.	10·8%	25·9%	4·1%	7·6%	13·0%	8·5%	30·1%	
Більський								
число підпр.	19	29	7	34	113	57	354	613
річ. обор. тис.	121	199	161	134	595	434	1279	2923
відсот. обор.	4·1%	6·8%	5·5%	4·6%	20·4%	14·8%	43·8%	
Кобринський								
число підпр.	36	29	20	39	92	84	321	621
річ. обор. тис.	116	84	253	125	315	633	1070	2596
відсот. обор.	4·5%	3·2%	9·9%	4·8%	12·1%	24·3%	41·2%	
Разом								
число підпр.	179	125	63	168	417	321	1250	2523
річ. обор. т. р.	1620	3571	947	1230	2574	2158	6208	18308
відсот. обор.	8·8%	19·5%	5·2%	6·7%	14·1%	11·8%	33·9%	

Як в области промислу, так і в торговлї видїлюєть ся Берестє з округою від останнього Підляша як окрема цїлість. Великістю торговельного обороту Берестейщина більше нїж удвоє перевищає обидва инші повіти разом узяті. Щодо характеру торговлї — поруч ґрупи харчових припасів і торговлї кольонїяльними товарами значний оборот дає торговля худобою, молочними продуктами та шкірою (II ґрупа). За тим іде мануфактурно-ґалянтерійна та збіжева торговля. В більськім і кобринськім повітах дрібна торговля кольонїяльними й мішаними товарами досягає майже половини цїлого обороту. В кобринськім повітї друге місце займає торговля горівкою, котра і в більськім дає більше нїж $^1/_5$ обороту. Дуже мала, як на рільничу околицю, є торговля збіжем і мукою, коли подані статистикою числа справдї відповідають дїйсности. В торговлї мінеральними товарами й виробами з металю на першім місцї стоять залїзні товари, потім сіль і нафта, вкінцї шкляна й фаянсова посуда. В II ґрупі головну позицію обороту дає торговля вовною і шкірами. Характеристичне для місцевих відносин те, що половина торговельного обороту цїлого кобринського повіту припадає на два містечка, Кобринь і Антопіль. Головними артикулами вивозу є лїсовий будівельний матеріял і продукти хлїборобства, котрі йдуть

в Польщу, а також за границю до Німеччини. В доставі дрібних артикулів місцевого запотребування важну ролю грає Берестє, для кобринського повіту також Пинськ яко головні осередки розсилки товарів.

Б. Західне Полїсє.

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Пинський								
число підпр.	24	21	18	30	80	130	378	681
річ. обор. т. р.	201	131	548	236	993	955	1211	4275
відсот. обор.	4·7%	3·1%	12·9%	5·5%	23·2%	22·3%	28·3%.	

Майже три четвертини цїлого торговельного обороту західного Полїся припадає на місто Пинськ, котре є ринком розсилки товарів для близшої і дальшої околиці аж у кобринський повіт. Тим поясняєть ся перевага обороту V-ої ґрупи, на котрий складаєть ся чиста мануфактура (747 тис. руб.), ґалянтерія (87 тис. руб.), готова одежа (23 тис. руб.), футра (20 тис. р.) і обува (14 тис. руб.). Найхарактеристичнїйшою для економічного життя Пинщини є торговля деревом. Пинщина грає ролю розсильного осередка всїх ладунків дерева, котрі переходять з областей горішнього Днїпра та Припяти через канали Оґінський і Днїпрянсько-Бузький в области Німана й Висли. Тому поданий статистикою оборот торговлї III-ої ґрупи, куди вчислена лише достава залїзничих порогів (272 тис. р.), скупка лїсових матеріялів (155 тис. руб.), торговля лїсним матеріялом (105 тис. руб.) і дровами (6 тис. руб.), рішуче замалий. В VII-ій ґрупі, що становить мало-що більше нїж четвертину цїлого обороту, чималу ролю крім дрібної мішаної торговлї (621 тис. руб.) грає торговля тютюновими (125 тис. руб.), аптикарськими (45 тис. руб.) і золотими та срібними виробами (33 тис. руб.). Обороти IV ґрупи дїлять ся на торговлю свічками й нафтою (91 тис. руб.), залїзними виробами (63 тис. руб.), посудою (20 тис. туб.), шклом (15 тис. руб.) і рільничими машинами та до шиття (15 тис. руб.). В II ґрупі 115 тис. руб. обороту приходить на торговлю сирими шкірами. Головну частину артикулів місцевого запотребування Пинщина спроваджує з південних українських частей.

В. Холмщина.

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Білограйський								
число підпр.	47	47	3	32	41	41	142	353
річ. обор. т. р.	209	183	234	106	169	212	317	1430
відсот. обор.	14·6%	12·8%	16·4%	7·4%	11·8%	14·8%	29·2%.	

6

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Більський								
число підпр.	16	26	6	13	44	49	266	420
річ. обор. т. р.	31	56	109	42	91	247	378	954
відсот. обор.	3·2%	5·9%	11·4%	4·4%	9·6%	25·9%	39·6%	
Володавський								
число підпр.	30	23	7	13	35	49	342	499
річ. обор. т. р.	49	38	392	120	116	330	462	1507
відсот. обор.	3·3%	2·5%	26·0%	7·9%	7·7%	21·9%	30·7%	
Грубешівський								
число підпр.	77	25	8	24	109	44	250	537
річ. обор. т. р.	181	82	64	159	465	306	504	1761
відсот. обор.	10·3%	4·7%	3·6%	9·0%	26·4%	17·4%	28·6%	
Замостський								
число підпр.	87	27	8	32	89	70	265	578
річ. обор. т. р.	796	163	46	320	495	399	721	2940
відсот. обор.	27·0%	5·5%	1·9%	10·8%	16·8%	13·5%	24·5%	
Константинівський								
число підпр.	11	13	2	6	26	33	169	260
річ. обор. т. р.	23	24	13	15	45	167	237	524
відсот. обор.	4·5%	4·6%	2·5%	2·8%	8·5%	31·9%	45·2%	
Томашівський								
число підпр.	39	21	3	19	95	35	166	378
річ. обор. т. р.	198	354	23	57	301	281	337	1551
відсот. обор.	12·8%	22·8%	1·5%	3·7%	19·4%	18·1%	21·7%	
Холмський								
число підпр.	29	30	12	32	82	75	410	670
річ. обор. т. р.	134	318	59	306	431	619	825	2692
відсот. обор.	4·9%	11·8%	2·2%	11·4%	16·0%	23·0%	30·7%	
Разом								
число підпр.	336	212	49	171	521	396	2010	3695
річ. обор. т. р.	1621	1218	940	1125	2113	2561	3781	13359
відсот. обор.	12·2%	9·1%	7·0%	8·4%	15·8%	19·2%	28·3%.	

Перше, що при перегляді торговельного білянсу Холмщини кидаєть ся в очі, се незвичайно низька цифра загального річного обороту. Вона мало-що більша ніж оборот самої тільки Берестейщини. Ріжниця виступить ще яснійше, коли скажемо, що в Берестейщині на одного чоловіка приходить 52 р. річного торговельного обороту, в Холмщині тільки 15, значить, менше ніж третина. Недуже корисно про місцеві відносини свідчить

також те, що зараз після дрібної торговлї кольоніяльними й мішаними товарами найвищий відсоток обороту дає торговля напитками, головно горівкою. Як і треба було сподївати ся, в області, де перерібка хлїборобських харчових продуктів становить 79·4% цїлої промислової продукції, торговля збіжем, мукою і пашею дає в Холмщинї далеко більший відсоток загального обороту нїж на Підляшу й Полїсю; все-ж-таки подані статистикою дати видають ся нам подекуди таки рішуче за низькими, так напр. в урожайнім грубешівськім або й холмськім повітї. Головним ринком збуту хлїборобських і лїсових продуктів Холмщини є Варшава, куди їх сплавляють по Бузї й Вепрі. Внутрішня торговля, як зрештою в инших областях північно-західної України, має характер дрібний, ярмарковий. Головними її осередками є Холм, Замостє і Грубешів.

Г. Волинь.

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Володимирський								
число підпр.	46	37	15	26	72	126	300	622
річ. обор. т. р.	162	88	65	72	241	954	659	2241
%	7·2	3·9	2·9	3·2	10·8	42·6	29·4	
Дубенський								
число підпр.	39	30	10	28	105	122	199	533
річ. обор. т. р.	362	184	52	189	538	897	942	3164
%	11·2	5·9	1·7	6·0	17·0	28·4	29·8	
Ковельський								
число підпр.	34	52	5	27	72	98	269	557
річ. обор. т. р.	102	173	16	146	437	683	811	2368
%	4·3	7·3	0·6	6·2	18·5	28·8	34·3	
Кремянецький								
число підпр.	87	51	20	43	112	112	351	776
річ. обор. т. р.	511	266	133	359	541	913	1227	3950
%	13·0	6·7	3·3	9·1	13·8	23·1	31·0	
Луцький								
число підпр.	120	62	22	59	154	135	526	1078
річ. обор. т. р.	528	182	95	274	590	955	1243	3867
%	13·7	4·7	2·4	7·1	15·2	24·7	32·2	
Острозький								
число підпр.	19	23	2	26	84	104	237	495
річ. обор. т. р.	79	118	6	132	421	739	1091	2586
%	3·1	4·6	0·2	5·1	16·3	28·5	42·2	

7

Повіти	I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Ровенський								
число підпр.	245	147	34	90	260	191	562	1529
річ. обор. т. р.	1091	600	385	579	1916	1257	1971	7799
%	14·0	7·7	5·0	7·3	24·6	16·1	25·3	
Разом								
число підпр.	590	402	108	299	859	888	2444	5590
річ. обор. т. р.	2835	1611	752	1751	4684	6398	7944	25975
%	10·9	6·2	2·9	6·8	18·0	24·6	30·6	

Пересїч річного торговельного обороту на кожду душу населення мало що вищий нїж на Холмщинї. І тут також, як на Холмщинї, друге місце по дрібній торговлї, мішаній і кольонїяльній, займає торговля напитками, притім дає ще вищий відсоток, бо цїлу четвертину загального обороту; місцями, як от у володимирськім пов., доходить до просто лячної висоти 42·6%, з чого 85% припадає на самі т. зв. „винныя лавки", себто державну продажу горівки. Вищий нїж деинде (з виїмкою Пинщини) оборот V ґрупи, з чого коло $^3/_4$ припадає на чисту мануфактуру, останок на торговлю ґалянтерією, готовою одїжю, обувю і инш. Особливо високий відсоток обороту в тій ґрупі виказує ргвенський повіт (24·6%), бо Рівне є розсильною точкою тороовлї для цїлої західної Волинї. Відсоток торговлї збіжем і мукою (І ґрупа) рішуче за низький для такої рільничої области, як Волинь; се й зрозуміле, бо скупка збіжа найбільше зі всїх родів торговлї усуваєть ся від контролї державних урядів. Як деяку спеціяльність згадуємо торговлю хмелем в дубенськім повітї (62 тис. р.). З обороту II-ої ґрупи найбільше припадає на торговлю шкірами (коло третини), вовною, рибою, худобою, мясом, яйцями й медом та воском. В IV ґрупі головні позиції обороту дає торговля залїзними товарами й рільничим знаряддєм (більше нїж 1 мілїон руб. обороту), нафтою і посудою. В обмінї товарами головна частина Волинї стоїть під впливом торговельного району Польщі. Туди відправляють ся продукти рільництва й лїсові, здебільша будівельний матеріял, по водній системі Висли й залїзницями, відси привозять вироби фабричного промислу. Тільки кремянецька область утримує живійшу обміну з Австрією через Радивилів, стягаючи до себе рільничі продукти з північного Поділя і дерево з Полїся та перебираючи знову привожені з Австрії фабричні вироби. Ровенський, кремянецький і острозький ринки заспокоюють часть своїх потреб з Київа й Одеси. Ролю торговельного осередка для історичної Волинї грає, як вже здадано, Рівне. Положене при вузлї залїзничих доріг, стягає зі сусїднїх областей Полїся та південно-західної рільничої по-

лоси ріжні сирі продукти та відправляє їх в области Польщі та на заграничні ринки поза австрійсько-російську границю. Транспорти лїсових матеріялів ідуть по Случі й Горині, з чого часть переходить через Оґінський канал до Мемеля, часть через Днїпрянсько-Бузький до Ґданська. Головну позицію у вивозї кормових товарів становлять цукор (122.000 метр. сотн.) і збіже (66.000 метр. сотн.), що йдуть у західні области та в Петроград. Фабричні вироби побирає Рівне нетільки з Польщі, але й з бахмутської округи. В Рівнім забезпечують ся потрібним товаром майже всї дрібні ринки західної Волинї.

Загальний образ торговельного руху північно-західної України дасть нам сумаричне зіставленнє обговорених досї обласних даних.

Область		I	II	III	IV	V	VI	VII	Разом
Підляше									
	число підпр.	179	125	63	168	417	321	1250	2523
	обор.	1620	3571	947	1230	2574	2158	6208	18308
	%	8·8	19·5	5·2	6·7	14·1	11·8	33·9	
Зах. Полїсє									
	число підпр.	24	21	18	30	80	130	378	681
	обор.	201	131	548	236	993	955	1211	4275
	%	4·7	3·1	12·9	5·5	23·2	22·3	28·3	
Холмщина									
	число підпр.	336	212	49	171	521	396	2010	3695
	обор.	1621	1218	940	1125	2113	2561	3781	13359
	%	12·2	9·1	7·0	8·4	15·8	19·2	28·3	
Волинь									
	число підпр.	590	402	108	299	859	888	2444	5590
	обор.	2835	1611	752	1751	4684	6398	7944	25975
	%	10·9	6·2	2·9	6·8	18·0	24·6	30·6	
Разом									
	число підпр.	1129	760	238	668	1877	1735	6082	12489
	обор.	6277	6531	3187	4342	10364	12072	19144	61917
	%	10·1	10·5	5·1	7·0	16·7	19·7	30·9	

Загальна сума річного або торговельного обороту показує, що торговельний рух в північно-західній Україні ще дуже слабий. Він менший нїж оборот одного тільки Харкова (81049 т. р. річно). На душу населення приходить річного торговельного обороту ледви 17 руб., міжтим коли навіть найслабше торговельно розвита північна Росія має 21 руб. обороту на душу. Правда, що, як ми вже зазначили, офіціяльна статистика подає обороти в ґрупі I і III надто неточно, а в кожнім разї надто

7*

низько, але хочби ми їх і подвоїли, се небагато змінить загальний образ. В нашій области зовсім нема великих міст, більших осередків торговлї і промислу. Навіть адмінїстраційні центри лежать всюди поза визначеними нами межами північно-західної України з одинокою виїмкою Холму, котрий щойно в 1912 р., два роки перед вибухом війни, став осїдком ґуберніяльної управи. Міста, які тут находять ся, мають тільки більше або менше вузьке провінціяльне значіннє. Між ними на першім місцї треба поставити Берестє, як з огляду на число населення (58.000 душ), так і з огляду на висоту річного торговельного обороту (коло 7 мілїонів руб.). Яко вузол важних залїзничих лїній, котрі тут сходять ся з Варшави, Городна, Минська, Пинська, Ковеля і Холму, має Берестє великі вигляди стати першорядним осередком руху й торговлї. Крім того має велике мілїтарне значіннє як одна з найсильнїйших твердинь. Друге місце займають Рівне й Пинськ. Рівне має 37.000 населення і виказує коло 5 мілїонів рублїв річного торговельного обороту. Воно є торговельним осередком для південної Волинї та заразом вузлом залїзничих лїній зі Львова, Берестя, Вільни й Херсонщини; також має чимале мілїтарне значіннє яко твердиня. Пинськ (38.000 населення) є осередком Полїся, головним ринком торговлї деревом. Його річний торговельний оборот виносить понад 3 мілїони рублїв. Торговельне значіннє Пинська опирається на тім, що він лежить на вузлї важних водних доріг Оґінським і Днїпрянсько-Бузьким каналом. Потім яко вузол залїзничих шляхів визначається Ковель (28.000 населення) в останнїх часах бистрим розвитком і завдяки свому центральному положенню має добрі вигляди на ще більший розцвіт. Всї инші міста північно-західної України, як Холм, Замостє, Володимир, Дубно, Луцьк, Кремянець і Острог, мають менш-більш по 20.000 населення і по 1—1½ мілїона рублїв річного торговельного обороту. Лїпше використаннє місцевих припасів та поліпшеннє перевозових засобів через проведеннє нових залїзничих лїній та мурованих шляхів подасть їм спромогу до живійшого розросту й розвитку.

Без порівнання більший засіб копальняних багацтв і лїпше розвинена сїть залїзничих доріг та мурованих шляхів уможливлює східній Галичинї живійший торговельний рух. В адмінїстративній столиці краю, у Львові, має східно-галицька торговля своє природне першорядне огнище, а крім того по инших більших містах провінціяльні осередки. Недостача даних про висоту оборотів не дає нам на жаль спромоги провести порів-

нанне щодо інтенсивности внутрішньої торговлї. У внїшнїй торговлї східна Галичина грає супроти західно-австрійських країв ту саму ролю, що й північно-західна Україна супроти Польщі. Вона вивозить здебільша сирі продукти хлїборобства й лїсництва: збіже й муку, худобу, мясо, яйця, пірє, шкіри, дерево, спірт, а також копальняні продукти: нафту й сіль. Фабричні вироби спроваджує з західних країв, судетських і Долїшньої Австрії. Як на північно-західній Україні, так і у східній Галичинї торговля концентруєть ся майже виключно в жидівських руках. Одначе серед українського населення в східній Галичинї слїдно останнїми часами змагання перебрати торговлю у свої руки. Гарний розвиток торговельної спілки „Народня Торговля", що крім централї у Львові має філїї по всїх більших містах східної Галичини, „Сїльського Господаря", що намагаєть ся зорґанїзувати торговлю хлїборобськими продуктами та потребами, й щораз ґустїйша сїть сїльських мужицьких спілкових крамниць велить надїяти ся гарного розвитку на будуче.

Вислїди.

Область, котру ми тут розглянули, є від трьох лїт тереном теперішньої світової війни, де бойова лїнїя пересуваєть ся то вперед, то взад. Ся область була вже почасти предметом відомого акту осередніх держав з 5-го падолиста 1916 р. й буде безперечно також предметом торгів на мировім конґресї. Се відчувають дуже добре наші сусїди Поляки й засипують книжний ринок ріжними аґітаційними брошурами, „науковими студіями", картами, атлясами тощо, з метою—вмовити в легковірних і безкритичних читачів, що з тих земель одні (як Холмщина й Підляше) споконвіку польські, инші (як східна Галичина) напів польські, ще инші (Полїсє, Волинь) ґравітують до Польщі, знов инші лежать в сфері інтересів Польщі і т. ин. Супроти тої прояви безприкладного імперіялїзму з боку ще незовсїм відбудованої польської держави й супроти карколомних прийомів блахманення читаючої публики ми уважали своїм обовязком подати жмут річевих фактичних даних, які без помочи бенгальського вогню ярко вияснюють справу. Вислїди, які на основі наведених дат і фактів самі насувають ся, збираємо коротко в ось які точки.

1. Північно-західна Україна, що складаєть ся з чотирьох ґеоґрафічних областей: Розточа, Волинї, Підляша й Полїся, творить ґеоґрафічну ґрупу, найблизше споріднену зі східною Галичиною і звязану з нею у ґеоґрафічну одиницю вищого ро-

ду. Ся одиниця знову становить частину української ґеоґрафічно-морфольоґічної провінції, яка різко відріжняєть ся від польської і инших східно-европейських.

2. Холмщина, Підляше, Полїсє і Волинь стояли від найдавнїйших часів в тїсній звязи перш усього зі східною Галичиною. Зразу, в X-ім та мабуть ще й в IX-ім в., а також за Ярополка Ізяславича в третїй четвертинї XI-ого в. східна Галичина була підвласна Волинї-Холмщинї; потім в XIII-ім і в першій половинї XIV-го в. всї північно-західні українські землї разом зі східною Галичиною творять спільну галицько-волинську державу. Під церковно-адмінїстративним оглядом були ті землї, з виїмкою Полїся, обєднані у володимирську епископію. Національно й полїтично уважали ся всї ті землї частями Руси (України), осередком котрої був зразу Київ, потім Галич. Церковно-адмінїстративно входили у склад київської, потім галицької митрополії. Від Польші віддїлювали їх цїлий той час державні границї й різкий полїтичний та релїґійний антаґонїзм.

3. Навіть по упадку полїтичної самостійности, під польсько-литовським пануваннєм, північно-західна Україна та східна Галичина зоставали у тїсних зносинах між собою і з иншими українськими землями. Південна Холмщина й південно-західна Волинь творили разом з Галичиною адмінїстративну одиницю т. зв. Руське воєводство. Всї инші українські землї уважали ся частиною автономної, від Польщі незалежної литовської держави. Навіть після люблинської унії 1569 р. українські території творили окремі адмінїстративні одиницї. Особливо з притиском треба зазначити, що за панування Польщі східна Галичина нїколи не була адмінїстративно злучена зі західною, котра все творила окрему провінцію, т. зв. Малопольщу, й дїлила ся на два воєводства, Краківське й Сяндомірське. Коли проте говорить ся, що австрійські коронні краї збудовані на основі спільности історичних традицій, то саме тисячлїтні історичні традиції домагають ся віддїлення східної Галичини від західної в окремий коронний край.

4. Тїсні культурні взаємини звязували Підляше, Холмщину, Полїсє і Волинь зі східною Галичиною та з иншими українськими областями також і протягом цїлої литовсько-польської доби. Вони проявили ся особливо у просвітній дїяльности поодиноких українських вельмож і церковних брацтв, а спільними огнищами були зразу львівська Ставропігія, потім київська академія. Вязали їх між собою також спільна православна віра та

однодушна боротьба з церковною унією, а також почутте спільної національности, ріжної від польської і московської.

5. Український нарід, котрий через некорисні політичні обставини, через національний і політичний гнет, зразу з боку польського, потім з боку російського правління на російській Україні, а через ворожу політику польських краєвих властей в Галичині зостав ся на полї шкільної освіти позаду, все визначав ся високою культурністю та живим змаганнєм до просвіти і проявляв се тим, що ще під польським пануваннєм в XVI і XVII в., а й тепер у XX-ім в. сам з власної спонуки та на свої скупі приватні засоби орґанїзував своє національне шкільництво.

6. Підляше, Холмщина, Полїсє і Волинь виказують велику схожість з одного боку зі східною Галичиною, а далї і зі всїма иншими українськими землями також і на економічнім полї. Се области з чисто аґрарним характером, де більше нїж $^3/_4$ населення живе з хлїборобства. Не зважаючи на се, що управа ріллї і взагалї цїла система господарства стоїть тут ще на доволї низькім ступнї, продукти рільництва нетільки вповнї покривають потреби місцевого населення, але й дають значну надвишку, котра уможливляє вивіз кормового зерна. При улїпшенню системи господарства та піднесенню видатности землї, хочби до норми, звичайної в Норвеґії, річна надвишка підняла ся би вчетверо. Великий фабричний промисл, не зважаючи на деякі корисні умови, не міг розвинути ся ізза вбійчої конкуренції на північно-західній Україні польського, у східній Галичині західно-австрійського промислу та прикроєної для нього тарифової політики. Чималою перешкодою є також недостача зрозуміння для ваги справи та дбайливооти з боку національно чужих, а то й ворожих адмінїстративних властей. За се домашнїй промисл всюди сильно розвинений. В торговлї розглянені нами українські области обмежують ся поки-що доставою сирих продуктів хлїборобства, лїсництва й гірництва на західні ринки та спровадженнєм відти фабричних виробів.

Помилки друку:

стор.	рядок	замісць	має бути:
4	4 з гори	У волинську	У холмську
9	5 „	яко володаря	як володаря
10	15 з долини	Волині,	Волині;
11	5 „	ті особисті	особисті
14	19 „	Мурава	Мурахва
25	15 з гори	715.000	715.600
„	остання в низу	558	55·8
26	17 з долини	59·3,	59·3;
27	17 „	19·40	19·50
31	8 з гори	12·33	12·23
„	9 „	76·86	76·68
„	12 з долини	повіті до	повіті доходить до
36	18 „	XIII віку	XII віку
42	13 „	1385	1386
44	17 з гори	у грамотних	грамотних
47	17-18 „	Офіціяльна російська статистика не виказує участи	Не маємо під рукою даних про участь
„	7 з долини	західна	та західна
48	16 „	дало	дало-б

Зміст:

Стор.

КАРТА
ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ
УКРАЇНИ
РІКИ:
ЗАЛІЗНИЦІ
МЕЖІ:
ПОВІТІВ
ГУБЕРНІЙ
ДЕРЖАВ
УКРАЇНСЬКОЇ
БІЛЬШОСТИ
50 0 50 100 верст 150
24° від Ґрінвіча
НІМЕЧЧИНА
СУВАЛСЬКА Г.
ГОРОДНО
ВІЛЕНСЬКА
ГУБ.
Новогрудок
Сокілка
ЛОМЖА
Візна
Остроленка
Млава
ПЛОЦЬКА Г.
Білосток
Вілковийськ
Слонім
Барановичі
Слуцьк
МИНСЬКА Г.
Сураж
Більськ
Біловіж
Нарев
Пружани
Щара
Висла
Буг
ВАРШАВА
СІДЛЕЦЬ
Константинів
Кобрин
Дорогичин
Пинськ
Турів
Мокрів
Хомськ
Берестя
ПІДЛЯШЕ
ПОЛІСЄ
МОЗИРСЬКИЙ ПОВІТ
Луків
Прилять
Горинь
Стир
Стохід
Турія
Парчів
Володава
Острів
Івангород
РАДОМ
ЛЮБЛИН
ХОЛМ
ХОЛМЩИНА
Любомль
Ковель
Чарторійськ
Торійськ
ПОЛЬЩА
КЕЛЬЦІ
Красностав
Туробин
Щебрешин
Замостє
Грубешів
Володимир Волинський
ВОЛИНЬ
Луцьк
Клевань
Рівне
Новгород Волинський
Случ
Томашів
Сокаль
Белз
Білгорай
Дубно
Берестечко
Острог
Рава Руська
Жовква
Камінка
Броди
Кременець
Почаїв
Заслав
Тарнів
Ряшів
Ярослав
Буськ
Серет
Золочів
Збараж
Старокостянтинів
Новий Санч
Ясло
Перемишль
ЛЬВІВ
ГАЛИЧИНА
Самбір
Санік
Дністер
Бережани
Рогатин
Тарнопіль
Підволочиськ
Волочиська
Проскурів
ПОДІЛЛЄ
Дрогобич
Борислав
Стрий
Теребовля
Збруч
Турка
Галич
Калуш
Долина
Бучач
Чортків
Гусятин
Смотрич
УГОРЩИНА
Ужок
Станиславів
Товмач
Городенка
Скала
Нова Ушиця
Ужгород
Надвірна
Заліщики
Камінець Подільський
Мукачів
КАРПАТИ
Коломия
Снятин
Хотин
Делятин
Кути
ЧЕРНІВЦІ
БЕСАРАБЩИНА
Новоселиці
Густ
БУКОВИНА
48°
Сигіт
Серет
Прут
Сучава
Руська Молдавиця
Кимполунг
Дорна Ватра
РУМУНІЯ
52°
50°
22°
24°
26°

Купуйте дешеві й загально-доступні ви[дання] Союза визволення України:

1. **В. Антонович.** Хмельниччина в повісти Г. Сенкевича . .
2. **М. Богданович.** Білоруське відродженнє . . . .
3. **Іп. Бочковський.** Фінляндія та фінляндське питаннє . .
4. **H. Boczkowski.** Ukrajina a ukrajinská otázka. (Україна і українське питаннє.) По чеськи. З картою України
5. **Вяч. Будзиновський.** Як Москва нищила Україну . . .
6. **М. Возняк.** Наша рідна мова. З 18 портретами . . . .
7. **Памяти Івана Франка.** Опис життя, діяльности й похорону. Зладив М. Возняк. З 12 малюнками . . . .
8. **Вол. Гнатюк.** Національне відродженнє австро-угорських Українців (1772—1880 рр.) . . . . —·80
9. **Вол. Гнатюк,** Українська народня словесність. . . . . . 1·—
10. **Prof. M. Hruschewskyj.** Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung (Укр. справа в історичнім розвитку) . . —·50
11. **Проф. М. Грушевський.** Як жив український народ. . . . —·50
12. **М. Грушевський.** Якої автономії і федерації хоче Україна —·40
13. **Вол. Дорошенко.** Українство в Росії. Найновійші часи. З численними портретами . . . . 1·20
14. **Памяткова книжка** Союза визволення України і календар на 1917 р. з 103 іл. Ціна 2·50 опр. прим. 3·70
15. **О. Кириленко.** Українці в Америці . . . . —·50
16. **В. Короленко.** Як упала царська влада в Росії . . . . . . —·60
17. **О. Кобець.** В Тарасову ніч. З образками . . . . —·50
18. **О. Кобець.** З великих днів. З образками . . . . —·50
19. **Др. І. Крипякевич.** Українське військо. З малюнками . . . —·40
20. **Dr. E. Lewyckyj,** Galizien . . . . —·60
21. **Др. Е. Левицький.** Листи з Німеччини . . . . —·80
22. **Др. М. Лозинський.** Галичина в життю України . . . . . —·60
23. **М. Лозинський.** Іван Франко. З портретом Ів. Франка . . . 1·—
24. **Др. М. Лозинський.** Михайло Павлик . . . . —·40
25. **Др. Осип Назарук.** Слідами Українських Січових Стрільців. З малюнками . . . . 3·50
26. **Др. Іван Пулюй.** Ukraina und ihre internationale politische Bedeutung . . . . —·80
27. **St. Rudnyćkyj.** Ukraina. Land und Volk. Бр. 10·— в полотні 12·—
28. **О. Скоропис-Іолтуховський.** Значіннє самостійної України —·20
29. **Проф. С. Томашівський.** Церковний бік української справи —·30
30. **M. Trotzkyj.** Die ukrainische national-politische Bewegung —·50
31. **М. Троцький.** Литовці . . . . —·40
32. **М. Троцький.** Як прийшло в Росії до революції . . . . . —·60
33. **V. Choma-Dovski.** Ukrajina i Ukrajinci (по хорватськи) . 1·—
34. **Др. Л. Цегельський.** Русь-Україна і Московщина-Росія . . —·80
35. **Др. Андрій Чайковський.** Петро Конашевич Сагайдачний . —·40
36. **Чужинці про українську справу** . . . . —·40
37. **Т. Шевченко.** Кобзарь. 2-ий випуск . . . . 1·—
38. **Проф. І. Шишманов.** Роля України в болгарськім відродженню —·20

Набувати можна отсі всі книжки в Адміністрації видань Союза визволення України. **Wien, VIII., Josefstädterstr. 79, II. St., T. 6.**

На жаданнє висилаєть ся почтовий чек ч. 107.090.

Ціна 2 корони.